

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

СТУДИИ ОД МАКЕДОНСКО-БУГАРСКАТА
ЈАЗИЧНА КОНФРОНТАЦИЈА

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ZUZANA TOPOLINJSKA

MACEDONIAN — BULGARIAN
CONTRASTIVE STUDIES

SKOPJE 1996

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

СТУДИИ ОД МАКЕДОНСКО-БУГАРСКАТА
ЈАЗИЧНА КОНФРОНТАЦИЈА

СКОПЈЕ 1996

Рецензенти:

акад. Божидар Видоески

акад. Оливера Јашар-Настева

Уредник:

акад. Божидар Видоески

ISBN 9989-649-22-7

Книгата е одобрена за печат од Претседателството на МАНУ
на 7. III 1996 (одлука бр. 08-179/2).

Во покривањето на материјалните трошоци учествува
Министерството за наука на Република Македонија

СОДРЖИНА

Увод	7
Функционална оптовареност на кратките дативни форми во македон- скиот и во бугарскиот стандарден јазик (паралели и разлики)	11
Континуанти на прасловенското <i>participium praeteriti activi II</i> во македон- скиот и во бугарскиот стандарден јазик (паралели и разлики)	39
Мак. <i>ќе паднев</i> – буг.	63
Мак. <i>што</i> – буг. <i>че</i> (паралели и разлики)	83
Завршни забелешки	99
Користена литература	102
Summary	105

УВОД

Додека предмет на истражување на славистиката се словенските јазици, додека предмет на истражување на романистиката се романските јазици, предмет на истражување на балканистиката се структурните паралели во балканските јазици. Се разбира, оваа разлика не е без рационална мотивација. Сепак, споменатата ограда тежи врз речиси сите балкански истражувања и влијае врз нивните резултати. Со други зборови: во самиот поим ‘балканистичка анализа’ имплицитно е вграден поимот ‘конфронтативна анализа’, при што се мисли на конфронтативната анализа насочена на откривање паралелизми. Според проширеното толкување на соодветните термини, ако го проучувам македонскиот јазик, јас сум македонист но не и балканист, ако го проучувам ароманскиот јазик – јас сум романист но не и балканист; балканист станувам кога ќе почнам да вршам конфронтативна анализа и да барам паралели меѓу македонскиот и ароманскиот систем.

Како што реков, опишуваната состојба има долги и рационални корени. Меѓу балканските јазици не постои директна генетска врска, тие привлекуваат внимание токму поради долг период конвергентен – а не дивергентен – развиток. Сепак, сè почесто ни станува јасно дека многуте балкански паралелизми имаат површински карактер, додека подлабоката анализа открива значајни разлики предизвикани од разлики во наследениот систем во кој се интегрира соодветниот балкански модел, а исто така од просторните и временските параметри одговорни за ширењето на моделот.

Меѓу јазиците опфатени со процесите на балканизација, и покрај нивната генетска различност, сепак има повеќе од еден претставник на две гранки од индоевропското јазично семејство, имено на словенската и на романската јазична група: македонскиот и бугарскиот од една страна, и (дако)романскиот, ароманскиот и мегленороманскиот од другата. Гледано од историска перспектива, меѓу наброените словенски и романски дијасистеми постојат две основни разлики: во поглед на нивното учество во процесите на балканизацијата и во поглед на нивниот денешен статус во балканската јазична заедница.

На трите романски дијалектни комплекси им припадна активна, „водечка“ улога во продлабочувањето на балканската јазична конвергенција; во доменот на морфосинтаксата – а токму со морфосинтаксата ќе се занимаваме во оваа книшка – тие, барем на постарите развојни етапи, повеќе

давале отколку што земале. Од друга страна, на словенските системи во средниот век им припадна улогата на оној што зема. Се чини дека ова се должи на поголемата транспарентност, а со тоа и поголема функционалност на романските системи во мултилингвалната балканска средина. Било како било, денешните балкански романски системи типолошки се помалку оддалечени од системите на другите романски јазици отколку е тоа случај со таканаречениот балкански словенски како спротивставен на останатата словенска јазична заедница.

Втората разлика, како што спомнав, се однесува на денешниот статус на соодветните дијалектни комплекси. На двете словенски јазично-културни јадра историските прилики им овозможува да ги оформат сопствените стандардни кодови: македонскиот и бугарскиот, додека на романската страна само дакороманското јадро доживеало стандардизација, додека ароманското и мегленороманското останале на дијалектно, супстандардно ниво, што значи и — спрема условите и потребите на современиот живот — во улога на вторично средство за комуникација. Со други зборови, во рамките на таканаречениот балкански јазичен сојуз наоѓаме само еден случај на два стандардни јазика чија дијалектна база може да се изведе од еден заеднички предок, во случајов прасловенскиот. Ваков уникален и интересен случај претставуваат македонскиот и бугарскиот стандард.

Спомнав веќе дека балканистичките истражувања се насочени обично на откривање и на толкување на структурните паралелизми меѓу балканските јазици, при што се тргнува од морфосинтаксички формални модели присутни на површината на текстот па се изучува — главно со дистрибуционалистички метод — функционирањето на тие модели во одделни јазични системи. Во оваа книшка сакам да го искористам споменатото заедничко потекло на два балкански стандарди и да ја насочам постапката обратно. Имено, тргнувам од елементите на наследениот прасловенски систем, од наследените граматички и/или лексички единици и ја следам нивната функционална еволуција и денешната функционална оптовареност во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик. Се разбира, мора да претпоставиме дека веќе на почетните етапи на нивната балканизација македонскиот и бугарскиот дијасистем меѓусебно се разликувале, што значи дека тие се разликувале и од појдовниот прасловенски систем. Впрочем, ни самиот прасловенски систем никогаш не бил униформен, а пред сè не бил таков во периодот што конвенционално го прифаќаме како период на распаѓање на прасловенската јазична заедница. Меѓутоа, судејќи по нашите денешни знаења, најстарите разлики се пројавувале пред сè во фонолошкиот систем, од една страна, и во лексичкиот фонд (систем?) од друга, додека на морфосинтаксичко ниво се работело поскоро за релативна фреквентност на одделни граматички модели.

Значи, во оваа книшка барам одговор на прашањето: како реагирале македонскиот и бугарскиот дијасистем на одделни балкански иновации,

како ги интегрирале и како изгледаат резултатите на тие процеси соодветно во македонскиот и во бугарскиот стандарден систем.

Темите што ги одбрав за мојата анализа се следните:

1. Функционалната оптовареност на кратките дативни форми во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик (паралели и разлики),
2. Континуантите на прасловенскиот *participium praeteriti activi II* во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик (паралели и разлики),
3. Мак. *ќе падне* – буг. *цях да падна* (паралели и разлики),
4. Мак. *што* – буг. *че* (паралели и разлики).

Лесно би можело да се најдат и други теми што би воделе кон истата цел: типолошка конфронтација на двата современи стандарди од гледна точка на нивната реакција на процесите на балканизацијата. Сепак, горните теми не се избрани сосем случајно. Ми беше важно тие во својата различност да ја илустрираат споменатата реакција запишана во различни сегменти на граматичкиот систем, а исто така да осветлат една дополнителна димензија: начините на пренесување на соодветните појави (моделите) од дијалектната база во стандардизираниите системи на двата јазика.

Првата моја тема, функционалната оптовареност на кратките дативни форми (КДФ) во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик, се однесува на начините на формализација (на кодирање на граматичките показатели) на неколку семантички релации од основна важност за структурата на простата реченица и на именската синтагма. Се работи пред сè за релациите како *recipiens* и/или *beneficiens* и/или *experiens* на глаголското дејство, од една страна, и релациите на *possessor*, на *роднинство*, на *целост* во рамките на релацијата *ДЕЛ – ЦЕЛОСТ*, т.е. за релациите кои се кријат зад дативниот и генитивниот падежен однос од другата. Од гледна точка на „класичните“ балканизми, покрај соодносот меѓу дативните и генитивните функции, покрај начините на изразување на „граматичката посвојност“, засегнат е и општиот статус на заменските клитики во балканските системи, а исто така и таканареченото удвојување на објектот.

Втората моја тема, статусот и функционалната оптовареност на таканаречените *л*-форми во македонскиот и во бугарскиот стандарден систем, значи анализа на еден од главните фактори на реорганизација на наследената семантичка и формална структура на основните глаголски категории: видот, начинот и времето, реорганизација предизвикана од импулси кои доаѓаат од несловенската балканска средина. Во доменот на категоријата *ВИД* се работи за нова дистрибуција на показатели на основната опозиција: свршеност – несвршеност, како и за промоција на еден нов квалитет, кој инаку во словенските системи слабо доаѓа до израз, т.е. на резултативноста. Категоријата *НАЧИН* во балканските услови радикално се преградува со никнување на новите функционални единици: субјунктивот, кондиционалот и имперцептивот. Овој последниот се базира токму врз *л*-формите и

претставува импулс и за формално доградување на една нова, вторична серија на тие форми. Присуството на имперцептивните формации и во рамките на субјунктивот и во рамките на кондиционалот сугерира дека имаме работа со една сосем нова категорија: СТАТУСОТ. Најпосле, што се однесува до категоријата ВРЕМЕ: гореспоменатите процеси повлијаеле врз зачувување на старите синтетични времиња, инаку со време загубени на поголемиот дел од словенскиот јазичен ареал, со што во временскиот систем се засилува улогата на категоријата ОПРЕДЕЛЕНОСТ. Во рамките на истата тема посебен проблем претставува и адноминалната, атрибутивната употреба на л-формите во бугарскиот стандард, прилично репрезентативна за механизмите на кодификацијата на тој стандард.

Мојата трета тема се надоврзува на втората во смисла дека ги засегнува глаголските категории НАЧИН и ВРЕМЕ и нивниот пат од словенската до балканската мрежа на граматикализираните семантички дистинкции. Се работи за категоријата која се раѓа – барем така се чини – како таканаречениот *futurum praeteriti*, а завршува – барем на македонската почва – како балкански кондиционал за минато. Оваа категорија се гради врз старите форми *imperfecti*; таков деривационен модел прави во словенските балкански јазици да заживее формата *imperfecti* од свршените глаголи, која инаку на словенска почва претставува голема реткост.

Најпосле, мојата четврта тема засегнува проблем на којшто досега не му било посветено посебно внимание. Се работи за комбинаториката на реченичните структури. Имено, се трудам да претставам како појдовниот прасловенски корен на прашалната замена **kъ – *čъ*, е искористен во македонскиот и во бугарскиот систем а) за вградување на едни реченични структури во други (т.е. за механизмите на реченичната рекуренција) и б) за создавање сврзници-предикати кои претставуваат конститутивни јадра на таканаречените сложени реченици.

ФУНКЦИОНАЛНА ОПТОВАРЕНОСТ НА КРАТКИТЕ ДАТИВНИ ФОРМИ ВО МАКЕДОНСКИОТ И ВО БУГАРСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК (ПАРАЛЕЛИ И РАЗЛИКИ)

Како што наговестува насловот, овде ќе стане збор за кратките дативни форми на личните заменки (вклучително со таканаречената замена за 3-то лице), т.е. за формите *ми, ни; ти, ви; му, ѝ, им; си*. Сите тие и во двата балканско-словенски стандарди претставуваат директни континуанти на соодветните прасловенски форми, при што само старата еднинска форма за женски род по фонетски пат од **је* станала *ѝ*.

Најопштите рамки за натамошниот функционален развиток на разгледаните форми биле одредени веќе со двете горенаведени карактеристики: „кратки“ и „дативни“. Следствено, пред да поминеме на анализа на денешните реални состојби, ќе се задржиме малку на функционалната порака на двете определби. Со оглед на фактот дека определбата „дативен“ носи информација за општата поставеност на разгледаните форми во морфосинтаксичкиот систем на јазикот, додека определбата „краток“ ја одредува пред сè нивната поставеност во текстот, ќе се концентрираме прво на терминот „датив“ и „дативен“.

Од многуте интерпретации на категоријата „падеж“ што ги нуди лингвистичката литература се определувам за морфосинтаксичката (а не морфолошка!) интерпретација и за антропоцентричката теорија на јазикот како нејзина семантичка позадина. Под „падеж“ подразбирам синтаксички однос меѓу именската синтагма и нејзе надредената граматичка конструкција која може да биде од вербален или од номинален карактер (т.е. да претставува предикативен израз или друга именска синтагма); врз таа основа во сите јазици кои знаат за опозицијата: *verbum vs nomen* се издвојуваат примарно адвербални и примарно адноминални падежи. Согласно со таквата претпоставка во натамошниот текст терминот „датив“ треба да се чита како „дативен падежен однос“.

Под семантичка позадина на еден падежен однос, согласно со антропоцентричката теорија, подразбирам карактеристика на референтот на соодветната именска синтагма во термини на основната дихотомија: ‘човек’ vs ‘не-човек’, т.е. симболично /+/-pers/. Во тесна корелација со карактеристиката по персоналност останува и карактеристиката по определеност во

термините: идентификуван vs неидентификуван, индивидуализиран vs неиндивидуализиран, т.е. /+/- def/ и /+/- spec/¹. Многубројните деривациони процеси како на синтаксичко така и на семантичко ниво ја затемнуваат корелацијата меѓу синтаксичкиот однос и неговата семантичка мотивација, но сепак статистички таа останува доволно јака за да се чита јасно во текстот. Според ваквите сфаќања падежните односи се – во нашата перцепција на светот – најопшт одраз на односите чији термини се ‘човек’ – ‘човек’ и/или ‘човек’ – ‘предмет’, поретко и главно секундарно ‘предмет’ – ‘предмет’²; показател на конкретниот однос што ги спојува соодветните термини е предикативниот израз (т.е. најчесто глаголот).

Според предложените критериуми:

– дативниот падежен однос (дативот) има адвербален карактер; тој претставува еднострана граматичка зависност меѓу предикативниот израз и именската синтагма; предикативниот израз ѝ наложува одредена форма на именската синтагма. Оваа форма, односно оваа морфосинтаксичка конструкција традиционално ја викаме дативна форма во системите во кои надвладуваат морфолошките показатели на односот или форма на индиректниот објект во системите во кои показателите се главно од синтаксички карактер;

– на семантички план спомнатата конструкција во огромно мнозинство ситуации се употребува референцијално како /+ pers/ и /+ def/, или поретко како /+ pers/ и /+ spec/.

Во рамките на целосно, апстрактно сфатен падежен систем дативот стои во директна опозиција со номинативот („граматички субјект“), со акузативот („директен објект“) и со генитивот (основен адноминален падеж во повеќето системи).

На морфосинтаксички план номинативот му се спротивставува на дативот по својата двонасочна зависност во однос на предикативниот израз. Имено, предикативниот израз на именската синтагма ѝ ја наложува токму онаа форма што ја викаме номинатив, но именската синтагма во номинативен однос од своја страна на предикативниот израз му наложува определена (усогласена) форма по род и број. На семантички план основните каракте-

¹ Кратенките се однесуваат на општоприфатените англиски термини: *personal*, *definite*, *specified*. Во фактивните искази постои полна корелација меѓу „definite“ и „определен“ (т.е. придружуван од определен член или од неговите супститути) и меѓу „specified“ и „неопределен“ (т.е. придружуван од неопределениот член и неговите супститути). И двата термина стојат во опозиција со /+ gen/, „generic“, т.е. ‘употребен без конкретна референција’.

² Релацијата ‘предмет’ – ‘предмет’ е релативно пофреквентна во оној дел од системот што ги моделира просторните односи и каде што некои јазици издвојуваат цела мрежа различни падежни односи. Овде се концентрираме врз оној, основен по мое мислење, дел од системот каде што барем еден од протагонистите е човек. Не го засегнувам ни оној „вториот кат“ на семантичките структури каде што еден или дури и двата термини на релацијата претставуваат цели, реални или замислени, ситуации. Карактерот на дативниот однос дозволува тој да се опишува во кругот на релации ‘човек’ – ‘човек’ или поретко ‘човек’ – ‘предмет’.

ристики на номинативната синтагма се исти како оние на дативната, т.е. /+ pers/ и /+ def/ и/или /+ spсс/. Разликата е од статистички карактер. Имено, номинативната синтагма е скоро граматикализирана како /+ def/ и/или /+ spсс/, но не е реткост да се појави како /- pers/. Кај дативната синтагма ситуацијата е обратна – таа е скоро без исклучок /+ pers/, а може – иако ретко – да биде употребена генерично. Како последица на опишаните статистички пропорции еден предикативен израз, кој отвора позиции за една номинативна и една дативна синтагма одразува (со многу ретки исклучоци) релација што врзува двајца луѓе при што оној кого посочува дативната синтагма се наоѓа во комуникативната хиерархија на втор план во однос на оној посочен со номинативот. Со други зборови: во дативниот однос се става синтагмата чиј референт е втор персонален учесник на опишуваната ситуација, втор според субјективната комуникативна хиерархија на авторот на текстот.

Акузативниот однос на синтаксички план му е близок на дативниот: и тој е адвербален и претставува еднонасочна зависност на именската синтагма од предикативниот израз. Меѓутоа, на семантички план акузативот е чиста спротивност на дативот. Додека дативот е /+ pers/ и /+ def/ и/или барем /+ spсс/, акузативот е /- pers/ и безразлично /-/+def/. Акузативната синтагма обично го посочува предметот врз којшто дејствува референтот на номинативната синтагма. Меѓу предикатите кои воспоставуваат релација меѓу човек-вршител на дејство и предмет-објект на дејство има такви кои задолжително импликуваат и присуство на вториот човек, обично корисник на дејството, и такви што не ја содржат соодветната импликација но и не го исклучуваат присуството на човек-корисник.

Сумирајќи го она што го рековме за односите во кругот: номинативот – дативот – акузативот, најчесто ги среќаваме следните конфигурации:

– ‘човек₁’ (номинативна синтагма) – ‘предмет’ (акузативна синтагма), на пр. *Ана сече леб (за Јане), Вики пере алишта (за децата, им ... на децата), Јане чита весник (на татко му),* и сл.³

– ‘човек₂’ (дативна синтагма) – ‘предмет’ (акузативна синтагма), на пр. *Ни заврши шеќерот., На Ана ѝ се јаде леб., На Јане му се смрзнаа нозете.,* и сл.

– ‘човек₁’ (номинативна синтагма) – ‘човек₂’ (дативна синтагма), на пр. *Јане му суди на Гоцета (за...), Ана му се умилкува на Јане., Децата му пречат на Јанета (во...),* и сл.

– ‘човек₁’ (номинативна синтагма), – ‘човек’ (дативна синтагма) – ‘предмет’ (акузативна синтагма) на пр. *Ана на детето му дава леб., Јане на Гоцета му позајмува книга., Муштеријата на трговецот му нуди пари.,* и сл.

³ Свесно ги оставам на страна конструкциите како *Васе го удри Јане.,* и сл. каде што вториот човек се појавува во улогата на предмет (*patients*). Во овој многу општ преглед тие без потреба би ја компликувале сликата.

Генитивот на дативот му се спротивставува на синтаксички план како адноминален на адвербален падеж, инаку и двата претпоставуваат еднона-сочна зависност: генитивот од надредената именска синтагма, дативот – од предикативниот израз. Ова базично спротивставување: адноминален vs адвербален истовремено го содржи и објаснувањето зошто показателите на двата падежа во балканските системи можеле да се изедначат: имено, тие по дефиниција остануваат во комплементарна дистрибуција така што со изедначувањето на (морфолошките и/или синтаксичките) показатели не се губела информацијата за основната формална разлика меѓу нив. Сепак, поттикот за изедначувањето морал да дојде до повисокото, семантичко ниво. Семантичките карактеристики на генитивот во голема мера статистички се поклопуваат со оние на дативот иако се поинаку мотивирани. Како единствен адноминален падеж во разгледаниот круг генитивот покрива повеќе семантички релации. Повеќето од нив навикнавме да ги нарекуваме „посвојност“, меѓутоа оваа „граматичка посвојност“ соединува повеќе основно различни релации. Ако ја оставиме на страна секундарната метафорична деривација, трите основни релации би биле: правата посвојност (*Јане има кука, кола, нива... – куката, колата, нивата на Јане / Јаневата кука, кола, нива...*), роднинска врска (*Јане има мајка, сестра, снаа...*), и најпосле релацијата: дел – целост (*Јане има глава, рака... но и: шкафот има фиоки, масата има три нозе... и соодветно: главата, раката на Јане / Јаневата глава, рака... но и: фиоките на шкафот, нозете на масата...*). Како што се гледа од примерите, кај трите основни типови граматичката „посвојност“ улогата на „сопственикот“ кај два по дефиниција а кај третиот делумно му припаѓа на ‘човек’. Сите тие релации на реченично ниво го имаат за показател глаголот *има* (односно неговите функционални еквиваленти во другите јазици). Се работи за вонредно фреквентни релации, за релациите – посебно првите две, со задолжителен персонален протагонист – врз кои стојат нашите општествени заедници. Во таа ситуација не е ни чудно што тие нашле заеднички формален израз и на синтагматско ниво, односно, попрецизно: на нивото на именската синтагма. Со други зборови: „граматичката посвојна релација“, односно збирот од семантички релации што таа ги соединува, поради својата типичност и фреквентност релативно најчесто ни служи за дополнителна карактеристика на човекот и/или на предметот за којшто станува збор. Следствено: таа е прв кандидат за стекнување показатели на ниво на именската синтагма, а тие показатели стручно се нарекуваат генитивен падежен однос. Да додадеме уште дека во рамките на тој однос врската меѓу карактеристиките /+ pers/ и /+ def/ е многу тесна, а рангот на карактеристиката /+ def/ е многу висок. Не случајно кај личните заменики и кај сопствените имиња, т.е. кај оние именски изрази коишто стојат највисоко во хиерархијата на определеноста⁴, постојат посебни пока-

⁴ За хиерархијата на определеноста одразена во структурата на природните јазици сп. M. Silverstein, 1976.

затели на комбинацијата [/+ pers/ + /+ def/] – таканаречените посвојни придавки од типот *мој, наш...* или *Петров, Анин*, и сл. На ниво на реченицата генитивната синтагма слично на дативната многу често посочува „втор човек“. Персонален референт на една генитивна синтагма зависна од една друга именска синтагма се рангира, разбирливо, како „втор човек“ во однос на ев. персонален референт на номинативната синтагма во истата реченица, сп. ги на пр. конструкциите како: *Петре се послужи со колата на Ана*, *Ана го користи станот на Ленче*, *Сестра ми пак ја ставила мојата блуза*, и сл. Се разбира, останува базичната разлика – фактот дека референтот на генитивната синтагма не е директен учесник во ситуацијата одразена во реченицата. Меѓутоа, ни таа разлика не е непремостлива. Имено, еден од уверливите нагледни докази на функционалната блискост на дативниот и генитивниот однос претставува таканаречениот *dativus sympatheticus*. Се работи за конструкции од типот: *Ми го скршија прозорецот*, т.е. ‘го скршија мојот прозорец’, *Му ја украде колата*, т.е. ‘ја украде неговата кола’, *На Ана ѝ ги згазија прстите*, т.е. ‘ги згазија прстите на Ана’, *Им го киднапирале детето*, т.е. ‘го киднапирале нивното дете’, и тн. Конструкциите од тој тип се засведочени во многу јазици, меѓутоа во балканските системи посебно се раширени и се применуваат и за ситуации кои во други јазици не би се формализирале со *dativus sympatheticus*, сп. на пр. *Му влеговме во канцеларијата*, т.е. ‘влеговме во неговата канцеларија’, *Лицата им биле многу загрижени*, т.е. ‘нивните лица биле многу загрижени’, Чекориш и си го слушаш гласот. ‘... и го слушаш својот глас’, итн. Во конструкциите во кои „вториот човек“ се посочува со една дативна синтагма тој е директно засегнат со одразуваната ситуација, учествува во неа во типична за дативот улога на *experiens*, т.е. оној кој ги трпи (позитивните или негативните) последици од претставената состојба. Конструкциите во кои „вториот човек“ се посочува со една генитивна синтагма одразуваат ситуации во кои тој не учествува директно, туку е засегнат посредно преку некој друг човек/предмет/атрибут (како на пр. гласот во последниот пример горе) поврзан со една од „посесивните“ релации.

Горните забелешки, иако на доста општ начин, сепак – се надевам – го одредуваат местото на дативот (дативен падежен однос) во најтесен круг на поврзаните со него и спротивставени во однос на него релации што ги претставуваат соодветно номинативниот, акузативниот и генитивниот однос.

Откако го скициравме појмовниот свет во којшто е сместена нашата интерпретација на определбата „дативен“, ред е да поминеме на коментар кон определбата „краток“.

„Кратки заменски форми“ е категорија којашто се определува во рамките на прозодискиот систем. Се работи за клитичните форми, т.е. за форми што не се акцентогени, не се способни сами по себе да претставуваат акцентска целост (т.е. да генерираат зборовен акцент). Следствено, кратките форми – клитиките не можат да бидат самостојна тема а ниту рема на

еден исказ, нивната функција и/или нивното значење се определува во релација со функцијата и значењето на самостојните (акцентогени, „долги“) форми што тие ги придружуваат. Од гледна точка на основното, семантичко ниво на јазичната структура ова значи дека клитиките по дефиниција се наоѓаат во позадина, на втор план во комуникативната хиерархија на исказот (на текстот), што создава погодни услови за нивната функционална деривација (т.е. стекнување нови, семантички и граматички⁵ функции.

Кратките дативни форми ги наброивме на почетокот на овој текст. Тие се: *ми, ни, ти, ви, му, ѝ, им, си*. *Ми, ни, ти* и *ви* ги посочуваат соодветно првиот и вториот учесник на говорната ситуација и редовно се /+ pers/ и /+ def/; *си* го карактеризира кореферентност со „првиот човек“ посочуван во соодветниот исказ; *му, ѝ* и *им* се про-форми⁶ во функција на анафора. Сите нив ги соединува граматичката категорија падеж додека се спротивставени едни на други по категориите број, лице и род; *си* ги неутрализира категориите број, лице и род.

По овие пристапни забелешки можеме да се сосредоточиме врз преглед на функциите на кратките дативни форми (натаму КДФ) во денешните стандардни системи: македонскиот и бугарскиот.

1. ФУНКЦИИТЕ НА КДФ ВО МАКЕДОНСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК

1.1. Во дативен однос (во адвербална позиција)

1.1.1. КДФ како именска синтагма (натаму ИС) во дативен однос. – Како кај повеќето други функции и овде доаѓаат до израз категоријалните разлики меѓу одделните КДФ.

а) За личните заменки за првото и второто лице ова е основна немаркирана реализација на дативниот однос, на пр. *Ана ми ја даде книгата*, *Јане ќе ти го позајми велосипедот*, *Кој ви го рече тоа?*, и сл.

б) За таканаречените заменки за трето лице ова е основна немаркирана употреба во примарната за нив функција на анафорски про-форми; како такви тие ги неутрализираат обележјето /+ pers/, сп. *Јане ме замоли за книгата*, *па му ја дадов*, *Зошто не ти се допадна масата, што ѝ фали?*, и сл.

в) Со повратната (медијална? рефлексивна?) форма *си* ситуацијата е покомпликувана. Како што рековме, таа е *ex definitione* кореферентна со вршителот/иницијаторот/носителот на дејството, а тоа значи дека со нејзиното присуство се инсистира оти тој го врши дејството во своја корист / на

⁵ Под граматички функции како спротивставени на семантичките подразбирам функции поврзани со површинската морфосинтаксичка организација на текстот.

⁶ Терминот „про-форма“, согласно со најшироко прифатената конвенција, го употребувам за изрази чија функција во текстот е упатување на други, кореферентни со нив, а семантички побогати изрази, т.е. анафорската и/или катафорската функција.

своја штета, и сл. Сп. на пр. (1) *Тој си дозволи да ја надмине таа граница*. наспрема (2) *Тој на Павле му дозволи да ја надмине таа граница*. - релацијата 'дозволува (некој некому нешто)' има три термини од кои едниот е 'вториот човек' формализиран во дативна синтагма; следствено во овој контекст *си* во примерот (1) врши иста функција и зазема иста синтаксичка позиција како секвенцата *на Павле му* во примерот (2). На ист начин се однесуваат релациите 'забранува', 'помага', и др. Меѓутоа, има бројни релации за кои се подразбира дека вршителот на дејството го врши „на своја сметка“ ако не кажуваме експлицитно дека тоа не е вистина. Такви се на пр. 'купува', 'нарачува', 'зема', 'наоѓа' и др. Поапстрактно речено, кај релациите од типот 'зема (некој нешто)' факултативната компонента 'за неког' ќе се појави на површината на текстот само во случај ако експериментот не е кореферентен со агенсот. Следствено, разликата меѓу (1) *Тој ја зел книгата*. vs (2) *Тој си ја зел книгата*. или меѓу (1) *Тој ја нашол врската*. vs (2) *Тој си ја нашол врската*. -- ако поширокиот контекст не налага друга интерпретација – е во фактот дека во исказите под (2) експлицитно се потврдува и се истакнува инаку присутната претпоставка дека вршителот на дејството дејствува „на своја сметка“.⁷ Од тука само еден чекор на истата линија на семантичката деривација нè дели од составите како *си мисли*, *си се шегува*, *си се труди*, и др. каде што *си* веќе не останува во дативен однос; за таквите состави ќе стане збор подолу, сп. 1.1.1.3. и 1.1.2.

Разгледувајќи ја специфичната функција на формата *си* го допревме веќе суштествениот проблем на задолжителното или факултативното учество на „вториот човек“ во ситуацијата за која станува збор во текстот. Меѓу голем број ситуации кои наложуваат или овозможуваат различни решенија на овој проблем од посебно значење за нас овде се оние чиј граматички одраз е познат соодветно како *dativus sympatheticus* и *dativus ethicus*.

1.1.1.1. *dativus sympatheticus* – Пред да ја предложиме нашата работна дефиниција на конструкциите што се кријат под овој назив еве неколку типични примери (дел од нив веќе ги искористивме горе, анализирајќи ги сличностите и разликите меѓу дативниот и генитивниот падежен однос). *Лицата им биле многу загрижени...*, *Потоа очите му беа како нечисто стакло...*, *...на голите гради им пишувале нешто на нивно...*, *Чекориш и си го слушаш гласот...*, *Тихон вади шамиче, си го брише потниот врат...*, *И дечињата ми се навикнаа на езерото...*, *...тоа ѝ беше навика...*, *Никој не си го гледа занаетот*, *Таа проклета Трена ѝ го има направено неснослив животот...*, *...во одајата му влегоа млади селани...*, *...му влеговме во канцеларијата...*, итн. Во сите тие конструкции КДФ може да се замени со соодветната посвојна заменска придавка по моделот: *лицата им биле многу загрижени*

⁷ Токму поради опишуваната претпоставка апсурдно звучи примарно употребено *си дава*, меѓутоа со поместено значење го наоѓаме на пр. во чешкиот и во словачкиот јазик, сп. го чешкото *Co si dame?* во смисла 'со што ќе се почестиме?', и сл.

> нивните лица биле многу загрижени, дечињата ми се навикнаа на езерото > моите дечиња се навикнаа на езерото, во одајата му влегоа млади селани > во неговата одаја влегоа млади селани, итн. Се поставува прашање во што е разликата меѓу конструкциите со КДФ и оние со посвојната придавка. Мојот одговор гласи дека разликата е во комуникативната хиерархија на пораката, т.е. во релативната важност што им се придава на одделните термини на конститутивната релација. Како што веќе спомнав горе, во уводниот дел од овој текст, конструкциите со дативна синтагма му придаваат повисок ранг на „вториот човек“, го прават учесник на ситуацијата за која станува збор, додека во конструкциите со посвојна придавка тој е вклучен индиректно, преку некој човек/предмет со кој го врзува една од можните варијанти на граматичката посвојна релација (т.е. вистинско поседување, роднинска врска, релацијата: дел – целост, и сл.).

За нас овде од посебен интерес е улогата на КДФ како показатели на *dativus sympatheticus*. Имено, и во оваа прилика доаѓа до израз како разликата меѓу КДФ и акцентогените дативни синтагми така и категоријалните разлики меѓу одделни КДФ.

Што се однесува до личните заменки за прво и второ лице, а исто така и до повратната замена, КДФ се единствените нивни делегати за функцијата *dativus sympatheticus*. Со други зборови: тие во оваа функција не се појавуваат ни како тема ни како рема на исказот, т.е. „не влегуваат под реченичниот реторичен/емфатичен акцент“. Сосем друга е ситуацијата кај таканаречените заменки за трето лице коишто ги карактеризира друга хиерархија на двете основни формални варијанти. Додека кај „правите“ лични заменки кратките форми, а меѓу нив и КДФ, претставуваат основни варијанти а удвоените секвенци (од типот *мене...ме, нас...не, и сл.*) се експресивни маркирани, кај т.н. лични заменки за трето лице треба да разликуваме не две туку три варијанти и соодветно три ситуации на нивна употреба. Основната варијанта е онаа во која КДФ вршат само граматичка категоријална функција (сп. долу 1.1.2.), т.е. типот на *Јане...му, на Ана...и, на мојот колега...му, на нашата учителка...и, на децата...им, и сл.* Самата КДФ претставува, како што спомнавме, анафорска варијанта, додека типот *не-му...му, нејзе...и* претставува експресивна, маркирана анафора. Следствено, конструкциите како *на волот Маџара му падна главата во сламата, на Тихона му се стресе душата, и сл.*, иако се примери за *dativus sympatheticus*, не ги содржат КДФ во функција на дативни синтагми.

Да сумираме: додека личните заменки за прво и второ лице како и повратната замена во функција *dativus sympatheticus* се појавуваат само како КДФ, КДФ на личните заменки за трето лице се појавуваат во таа функција само во случаи во немаркирана анафорска употреба.

1.1.1.2. *dativus ethicus* – Една друга важна за нашиот проблем варијанта на дативниот падежен однос, овој пат стриктно ограничена само на КДФ од личните заменки за прво и второ лице, најчесто еднина, е таканаречениот *dativus ethicus*. Споменатото ограничување има директна и жива семантичка

мотивација. Имено, се работи за конструкции кои во улогата на *experiens*, неимпликувана од страна на предикатот, ги ставаат учесниците на говорната ситуација. Пред да ја опишеме попрецизно таквата употреба на КДФ, пак ќе почнеме од неколку карактеристични примери: *...тоа ти е Африка, Ете ти го Балканот, ...така ти е тоа..., ...тоа ти е исто..., ...што си ми пораснал..., ...е па ти си ми нешто нервозен..., Да не ми настинеш!, ...како си ми?* и сл. Б. Конески во Граматиката пишува „Необично е честа во нашиот јазик употребата на кратките заменски форми на дативен предмет, не за изразување на некое посебно значење предметно, ами за изразување на еден субјективно интимен однос кон соопштувањето во реченицата: *ми ти беше арно; не седи ми на камен...*“ (Конески 1982: 334). Неколку карактеристични примери приведува М. Најчевска-Сидоровска од текстовите на В. Малески, сп. *Па ако е за тоа, овдека ти е пострашно од какво и да е судење, Тоа ти е, брате, војска!, ...Чула сестра ми Дафа оти тропа портата; рипнала од постелата, кога гледа, кај што лежел татко ми го немало, истрчала во двор и ти го пречекала татка..., Едно влегле внатре, и еве ти ја ќерка ѝ, која си го успивала машкото дете...* (Најчевска-Сидоровска 1970: 128). Примерите, а исто така и зборовите на Конески дозволуваат да ја прецизираме и да ја прошириме скицираната на почетокот на овој параграф дефиниција. *Dativus ethicus* е метатекстова, експресивно маркирана конструкција чија функција е да ги поврзе учесниците на говорната ситуација со ситуацијата за која станува збор. Од реченото потекнува дека (а) се работи за конструкција која се појавува пред сè во говорениот јазик, во дискурсот, во жив дијалог, дека (б) референтите на така употребените КДФ се говорителот и неговиот соговорник, т.е. се работи за личните заменки за прво и второ лице, најчесто во еднинска, поретко во множинска форма, и дека (в) на таков начин секундарно воведените термини на соодветната релација ниту се семантички импликувани ниту можат да претставуваат тема односно рема на исказот, па така задолжително се формализираат како КДФ.

1.1.1.3. „повратни“ глаголи со КДФ – Појавата за која овде ќе стане збор со претходните две ја врзува (а) факултативен, незадолжителен карактер на дативниот објект и (б) задолжителна формализација во КДФ, т.е. неспособност дативниот објект да го понесе реченичниот акцент. Се работи за експресивно маркираните конструкции, но за разлика од *dativus ethicus* интимната, колоквијална нијанса овде ја внесува кратката форма на таканаречената повратна замена. Сп. на пр. *...Тихон знаеше дека целото време самиот си создава игра..., ...само Тихон ни за миг не заспа, си правеше игра..., ...си продолжуваше самоволно да измислува секакви зла, ...тоа си доаѓа кога ќе те избркаат синовите., ...ги молеше да си појдат дома..., ...Андон знаеше и си молчеше..., ...не престанале со своите напори да си ја тераат својата работа, ...си го чу сопствениот глас..., ...тие си растат, ...стариот човек ако се навикнал на такви прошетки со самозборување, зборување сам со себе, колку старее ќе си ги изведува со поголема среденост..., ...може животот да си го помине со лесно и благодарно занимање...,*

дури во состав со глаголот *сум*: ...*тој провев од смрдеата си е од секогаш во Добридол*, и сл. Приведов повеќе примери како доказ дека „повратното“ *си* може да ги придружува глаголите од најразлични семантички полиња само под услов да се работи за дејство што вршителот може да го прави (...*да си го прави...*) за себеси, т.е. на своја сметка, за свое задоволство, за своја корист, и сл. Меѓу *мисли* и *си мисли*, *прави* и *си прави*, итн. постои разлика токму во смисла на една интимна експресивност на конструкциите со *си*, а во врска со тоа тие имаат и друг стилски регистар – се појавуваат пред сè во дискурзивен дијалог, а во убавата литература често и во внатрешните монолози на јунаците. Б. Конески пишува: „Искажувањата ќе бидат логички полни и без овие заменски форми, но затоа тогаш ќе се загуби таа нијанса на интимност што ја побудуваат. Во говорот ваквата употреба е толку обична, што дури се јавуваат дуплирања на иста заменска форма: *ти си си го изеде лепчето*.“ (Конески 1982: 335).⁸

1.1.1.4. КДФ – експресивно маркирана частица? – Ќе разгледаме овде неколку примери со избледенакатегоријална содржина на КДФ, конкретно на *му*. Се работи за такви контексти во кои *му* од показател на некој неопределен агенс преминува во експресивна частица без референција. Мислам на случаите како *Ќе му удрам едно спиење*, *Удри му една чашичка!*, и сл., каде што *му* се поврзува со *удри*, кое функционира како категоријален видски показател на семелфактивност. Сп. и *Да му се (с)не-види!* – идиоматизиран обрат со функција блиска на клетва. Ги спомнувам овде овие ретки лексикализирани конструкции, бидејќи – како што ќе видиме понатаму – во бугарскиот систем паралелната семантичка деривација зема поголем замав.

1.1.2. *Си* како зборообразувачка морфема – Појавата разгледана под 1.1.1.3. во одредени случаи може да доведе до функционално разотидување на глаголската лексема со и без *си* не само на експресивниот туку и на основниот комуникативен план. Со други зборови: со приклучувањето на *си* може да се деривира една нова зборообразувачка единица (нова лексема) со посебно значење, т.е. може да дојде до лексикализација на составот со *си*. Конески вели: „... денеска кај глаголот *одам* наспрема *си одам* немаме само разлика во нијансата на интимност што ја побудува вториот состав, ами имаме уште извесно смисловно разграничување, иако не строго спроведено. На прашањето *што правиш?* – може да дојде еден ваков одговор: *не гледаш, одам*. Но подруго значење добиваме овде ако кажеме: *не гледаш, си одам*, бидејќи со ова *си одам* веднаш се сврзува претставата не просто на одење, ами на напуштање некое место (*си одам одовде*) или упатеност кон некое место (обично: *си одам дома*). Во некои говори западномакедонски е образувана дури и глаголската именка од тој состав *сјодвење* (од *си-одење*).

⁸ Во оригиналниот текст на Конески оваа забелешка се однесува како на лативните „повратни“ глаголи така и на примери на *dativus ethicus*.

Слично на ова и глаголот *бегам* во преносно значење „напуштам некое место“ обично се употребува со заменска форма: *си бегам дома*“ (Конески 1982: 336). Иако семантичкото разграничување, според зборовите на Конески, не е „строго спроведено“ (што треба, чинам, да се толкува во смисла дека во некои контексти *оди* и *си оди* можат слободно да варираат), сепак имаме работа со две лексички единици со различна семантичка карактеристика. Додека *оди* бара дополнување во смисла ‘за каде’ ев. ‘со која цел’ при што појдовната точка на движењето се наоѓа на втор план во комуникативната хиерархија, *си оди* ја истакнува токму таа појдовна точка а информацијата за неа како за термин на релација е вградена во самиот состав *си оди* кој значи ‘се оддалечува’, *оди одовде*, сп. на пр. *Излезе еден партизан и им рече на луѓето ако сакаат можат да си одат, нека си одат веднаш сите...*, и сл.

Иако се работи само за еден-два глаголи, самата таа појава ми се чини многу важна поради паралелата наспрема соодветниот механизам присутен кај „правите повратни“ глаголи каде што како зборообразувачка морфема се јавува формата *се*.

Поретко и понеобично е претворањето на КДФ *му* во зборообразувачка морфема. Сепак, се чини дека токму на пат кон таквата преобразба е *му* во колоквијалното *Немој да му мислиш многу, многу.*, и сл., т.е. ‘немој да се секираш, немој претерано да се грижиш’, каде што анафорската употреба на *му* во смисла ‘за тоа’ во некои контексти сосем е избледена.

1.1.3. КДФ како категоријален показател на дативниот однос...

1.1.3.1

„долгите“ заменски форми во дативен однос). – Како што рековме горе, опозицијата: КРАТКА vs ДОЛГА заменска форма е всушност опозиција меѓу клитиката и акцентогената форма, што од гледна точка на комуникативната хиерархија значи разлика меѓу сместувањето на некој дел од пораката на втор односно на прв план согласно со авторовата процена на релативната семантичка тежина на соодветната информација. Сега треба да додадеме дека таканаречените долги дативни форми, или поточно: акцентогените заменски форми кои ги придружуваат КДФ како показатели на дативниот однос сместен на прв план во комуникативната хиерархија на исказот, во македонскиот текст се синтаксички врзани.

Од горереченото произлегува дека дативниот однос кај личните заменки – кога е изразен со помош на долгите заменски форми – е маркирана категорија: се наоѓа под реченичен акцент, во ремата, т.е. стои високо во комуникативната хиерархија на исказот. Сп. на пр. *Ти ја дадов вчера книгата.* наспрема *Тебе ти ја дадов вчера книгата.*, или *Тој ми го рече тоа.* наспрема *Тој мене ми го рече тоа.*, или *Јас им ја поверив работата.* наспрема *Јас ним им ја поверив работата.*, исто и: *Си напиша писмо.* наспрема *Себе си напиша писмо.*, и сл. Формите *мене, тебе, нам, вам, нему, нејзе, ним, себе* во склопот на составите *мене...ми, тебе...ти, нам...ни, вам...ви, нему...му, нејзе...й, ним...им, себе... си* се несамостојни, што може

да се докаже по две линии: а) како прво, формите *нам, вам, нему, нејзе, ним* можат да се појават во текстот само во составот со соодветната кратка дативна форма (при што линеаризацијата на исказот е ирелевантна, под услов КДФ да се најде во проклиза спрема глаголот, сп. *нему му дадов / му дадов нему*, и сл.); б) како второ, формите *мене* и *тебе* не го содржат сигналот за дативниот однос, ним им е сопствена само карактеристиката „не-номинативен однос“ (со други зборови: тие претставуваат генерализиран *casus obliquus*); следствено, единствено присуството на КДФ ги прави составите *мене...ми* и *тебе...ти* дативни. *Notabene*, во актуелниот колоквијален израз нешто слично се случува и со формата *нејзе* која почнува да го елиминира маркираното како акузативно *неа*, со што и во составот *нејзе...и* падежниот однос го сигнализира исклучиво КДФ.

Значи: една од граматичките функции на КДФ е да го сигнализираат експресивно маркираниот дативен однос кај личните заменки. Удвоениот заменски состав во оваа функција (т.е. „удвојувањето на заменскиот индиректен објект“) на балканската почва е резултат на романското влијание.

Она што го рековме тука за примарните лични заменки на првото и второто лице и за таканаречените лични заменки на третото лице не се однесува на составите како *секому...му, некому...му*, односно *кому...му*. Во овие состави КДФ функционираат на ист начин како во случај на изразување на дативниот однос во ИС конституирани од именските лексеми (сп. долу 1.1.3.2.), т.е. ја сигнализираат (полната или делумна) определеност на референтот. Формата *секому* поради инхерентната определеност на заменката *секој* не се појавува надвор од составот *секому...му*, формите *некому* и *кому?* можат но не мораат да бидат придружувани од *му*, зависно од нивната референцијална интерпретација.

1.1.3.2. ...во ИС_{прон} (т.е. КДФ како показатели на дативниот однос во именските синтагми конституирани не од личната заменка) – Покрај 1.1.1., оваа е денеска најважната системска функција на КДФ во македонскиот стандарден јазик.

Како што веќе споменаваме, од гледна точка на антропоцентричната теорија на јазикот дативниот однос е односот што го посочува вториот персонален протагонист на ситуацијата (состојбата / процесот / дејството...) за која станува збор во текстот. Споменаваме, исто така, дека тој, „вториот човек“ ангажиран во ситуацијата (а кој најчесто врши улога на *experiens* и/или *beneficiens* на конститутивната релација), обично е индивидуализиран (симболично /+ spec/), а најчесто и идентификуван (/+ def/). Генеричките синтагми во дативен однос во текстот се релативно ретка појава, а сосем маргинална појава се генеричките синтагми без член⁹, како на пр. *Не*

⁹ Како што обично во јазикот нема идеална, едно-еднозначна корелација меѓу содржината и формата, ја нема ни во рамките на граматичката категорија ОПРЕДЕЛЕНОСТ. Меѓу другото, генеричките ИС (т.е. синтагми кои посочуваат цело именувано множество, „genus“) се појавуваат или со или без определениот член, зависно од синтаксичката позиција и/или од јазичниот осет на говорителот, сп. на пр. *Од домашните животни најмногу ги сакам мачките*, наспроти *Од домашните животни најмногу сакам мачки*, и сл.

верувај на жена кога ти кажува „Не!“, Не се дава кибрит на деца, и сл. Со оглед на постојното правило дека индиректниот објект (т.е. именската синтагма во дативен однос) се удвојува секогаш кога посочува идентификуван и/или индивидуализиран (т.е. издвоен меѓу останатите елементи на соодветното множество) референт, можеме да констатираме дека основниот површински показател на дативниот падежен однос е неконституиран (недискретен) состав *КДФ + на...*, сп. *Му давам на детето да јаде, И судам на жената што не била искрена, Им раскажувам на студентите сопствени доживувања,* и сл. Контекстите кога „граматичкиот предлог“ на самостојно ја врши функцијата на падежен показател можеме мирно да ги сместиме меѓу исклучоците.¹⁰

Покрај категоријалната информација за ПАДЕЖОТ, КДФ носат и информација за ОПРЕДЕЛЕНОСТА на соодветната ИС, а исто така стапуваат со неа во конгруентна врска по РОД и БРОЈ, со што претставуваат дополнителни показатели на овие две категории. Сепак, на прв план се наоѓа синтаксичката информација за падежниот однос и корелираната со неа семантичка информација за персоналноста и за определеноста. Како доказ на таа формална хиерархија може да послужи познатиот факт, дека во голем дел од југозападните македонски дијалекти КДФ во оваа функција ја загубиле менливоста по род и број – и двете парадигми се сведени на единствената форма *му*.

Поради самата нејзина природа од разгледаната функција е исклучена повратната замена.

Од досега реченото може да заклучиме дека во адвербалната позиција КДФ во македонскиот стандарден јазик функционираат како показатели на дативниот падежен однос. Исклучок прави само формата *си* во ситуации (сп. горе 1.1.2.) кога таа ја губи својата семантичка и синтаксичка самостојност и од клитика со одредена лексичка и граматичка функција се претвора во врзана зборообразувачка морфема. Како показатели на падежниот дативен однос КДФ или (1.1.1.) самостојно конституираат именска синтагма (т.е. вршат и граматичка и лексичка функција) или пак (1.1.3.) ја придружуваат соодветната јадрена синтагма (т.е. вршат само граматичка функција).¹¹ Ако јадрената синтагма не е конституирана од личната замена

¹⁰ Во секојдневна комуникација можат да се слушнат конструкциите како: *Мај го тоа на мајсторите!, Објасни го тоа на децата!* и сл. што би можело да се протолкува како импликацијата да е еднонасочна: присуството на КДФ задолжително импликува определен и/или специфициран карактер на соодветната ИС, но не и обратно; сп. и во случај на инхерентна определеност: *Мај на мама!* и сл. Присуството на таквите примери, колку и да се ретки, наложува заклучок дека во „правите“ (= неконституирани од замена) ИС во адвербална позиција „граматичкото“ *на* е поуниверзален показател на дативниот однос од КДФ.

¹¹ Спротивставувајќи ги лексичката и граматичката функција го имам предвид пред сè нивното учество во градењето на семантичката структура на изказот, т.е. лексичката функција ја толкувам како пренесување на лексикализираното значење, граматичката – како пренесување на граматикализираното (категоријално) значење.

sensu largo (т.е. на првото, второто или третото лице), тогаш КДФ задолжително се врзува со таканаречениот „граматички предлог“ *на*.

1.2. Во генитивен однос (адноминално) – Во оваа функција КДФ во македонскиот стандарден јазик *ex definitione* претставуваат самостојни синтагми и како такви стапуваат во граматичка зависност (во генитивен однос) со именските синтагми од едно точно определено семантичко поле – полето на блиски роднински врски, врските на крвното сродство.¹² Така употребени, КДФ се врзуваат само со инхерентно и/или ситуационо определени именки, т.е. влегуваат во зависност од ИС со идентификуван референт (*/+ def/*), па така и самите тие во оваа функција можат да се сфатат како показатели не само на падежната туку и на категоријалната информација за определеност. Се чини дека токму така треба да се толкуваат зборовите на Блаже Конески (Конески-1982: 336/7) кој вели: „Кратките форми за дативен предмет се употребуваат и како најобичен начин за искажување присвојност со роднинските имиња: *татко ми, брат ви, сестра им, зет му, братучед му* и сл.“ и натаму: „Како што се гледа, именките се овде нечленувани. Меѓутоа покрај *маж ми, жена ми* иде членувано *мажот ми, жената ми*. [...] За ова ќе лежи најскоро причината во тоа што и самостојно употребени овие зборови, со исто роднинско значење, се членуваат: *жената* (мојата жена), *мажот* (мојот маж). Истото е и со именката *невестата* и *момчето*... [...] ...треба да влијаело и извесно избегнување на излишна интимност, баш во обраќањето меѓу сопрузите, што би се добила ако овие именки и самостојно идат нечленувани, кога би се велело *жена* (моја), како што се вели *мајка* (моја). Во тоа нè убедуваат и составите: *стопанка му, стопан му*, во кои именката не е членувана, иако во самостојната употреба непременно ќе се членува: *стопанката, стопанот*. Овде го нема, имено, тој императив на надворешно подвлечена сувост во обраќањето“.¹³

Согласно со гореобразложеното сфаќање дека присвојните придавки од типот *мој, твој* итн. претставуваат показатели на генитивниот падежен однос во парадигмата на личните заменки би можело односот меѓу формите *ми* и *мојата* во синтагмите како *мајка ми* и *мојата мајка* да го протолкуваме паралелно до односите меѓу кратките и долгите (поточно: удвоените) заменски форми (состави) кај другите членови на таа парадигма; впрочем, на немаркираното *мајка ми* му се спротивставува не само синтагмата како

¹² Изолиран случај на лексикализација со постпозитивно *си* претставува заменката *некој си*. Сп. и: *вамуси-тамуси* што го наведува Конески од текстот на В. Малески (Конески 1982: 336).

¹³ Во наредниот пасус на истиот фрагмент од „Грамафиката“ Конески кажува дека „заменските форми, освен при роднинските имиња, можат да се сретнат со присвојно значење и при неколку други именки што означуваат пак лица во извесен близок однос со некој“. Следат примери како *другар ти, мајстор му, стопан му, ортак му*, и најпосле: *дома си*, сите од текстовите на Марко Цепенков. Се чини дека во денешниот македонски стандард ваквата употреба на КДФ веќе не постои.

мојата мајка туку и мајка ми моја, мојата ми мајка, и сл., така што и овде се работи не само за опозиција меѓу клитиката и акцентогената форма туку и за удвојувањето на заменската форма како еден од показателите на таа опозиција. За тоа дека имаме работа со генитивниот а не дативниот однос сведочат еднозначно конструкциите во кои термините на тие два односи се појавуваат еден до друг во текстот, т.е. заземаат две различни синтаксички позиции, сп. на пр. *Татко му му го даде тоа*, или *Мајка ѝ ѝ го рече*, и сл.¹⁴

Ги спомнав горе алтернативно инхерентната или ситуационата определеност на имињата на сродство што ги прифаќаат како определби постпозицивните КДФ. *Мајка, сестра* итн. се сите имиња на релации (според моделот: *Х е мајка на У, Х е сестра на У*, и сл.), меѓутоа додека човекот има само една мајка, тој може да има две и повеќе сестри, итн. Следствено, кога ќе кажам *мајка ми*, соочени сме со инхерентно определената синтагма, но кога ќе кажам *сестра ми*, синтагмата може да биде или инхерентно или само ситуационо определена. Таа е веројатно една од причините што во македонскиот дијалектен јазик и – следствено – во убавата литература многу се чести синтагмите од типот *сестра ми Доста, брат ми Владо* и дури (по аналогија?) *мајка ми Стана*, и сл., каде што сопственото име дополнително го идентификува членот на семејството.

Постпозицијата на КДФ како показатели на генитивниот падежен однос ги издвојува имињата на роднинските врски на граматички план, т.е. граматикализира една категорија што во другите словенски јазици има чисто семантички карактер.

Со ова го завршивме прегледот на функциите на КДФ во македонскиот стандарден јазик. Вреди да се подвлече дека КДФ (како и другите заменски клитики) редовно стојат во проклiza наспрема финитните глаголски форми коишто им припаѓаат на парадигмите на исказниот начин и во енклиза наспрема императивните, прохибитивните, инфинитните како и наспрема гореспоменатите релациони именки.

2. ФУНКЦИИТЕ НА КДФ ВО БУГАРСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК

Опишувајќи ги функциите на КДФ во бугарскиот стандард се држам до истиот редослед како при описот на македонските состојби. Таму каде што се работи, *mutatis mutandis*, за исти функции, само со примери го потврдувам нивното присуство во бугарскиот стандарден систем, додека посебно внимание им обрнувам на функционалните разлики меѓу двата системи.

¹⁴ Во корчанскиот дијалект во Албанија – според текстовите собрани од Мазон (Mazon 1936) – до неодамна била запазена и формалната разлика во женската парадигма, т.е. соодветната констатација гласеше: *И рече мајка је*, и сл.

2.1. КДФ во дативен однос (во адвербална позиција)

2.1.1. КДФ како именска синтагма (ИС) во дативен однос – Како и во македонскиот, и во бугарскиот стандарден јазик КДФ претставуваат основна, немаркирана формализација на ИС конституирани од личните заменки во дативниот падежен однос. Сепак, пред да поминеме на примерите, треба да обрнеме внимание на разликите меѓу бугарскиот и македонскиот во однос на основниот статус на кратките заменски форми. Имено, додека формите *ми, ти, му, и, им* во бугарските заменски парадигми заземаат *mutatis mutandis* иста позиција како соодветните македонски КДФ, во првото и второто лице множина во бугарскиот систем нема специјализирани показатели на дативниот однос; формите *ни* и *ви* претставуваат единствен *casus obliquus* и стапуваат безразлично како во дативниот така и во акузативниот однос. Следствено, во конструкциите каде што тие форми конституираат самостојни именски синтагми падежниот однос се чита од контекстот, т.е. од лексичкото значење на надредената глаголска лексема. За да ја прикажам оваа специфика на бугарските состојби, примерите ги наведувам во две групи – прво (а) еднозначните дативни синтагми, па (б) оние со неутрализирана разлика меѓу дативниот и акузативниот однос. Меѓу тие, последните, ги издвојувам ба) КДФ во дативниот и бб) КДФ во акузативниот однос. Сп.:

а) КДФ во функција на самостојни синтагми во дативен однос: ...*преди години ми се налагаше да сменям често студентските квартири... СБ, Купих си ето какво – чадър и очила. СБ, ...леля ми би могла да и нанесе удар... РС, ...когато те вкарват в операционната, ти дават упойка. РС...*, сп. и: *Много им здраве. РС;*

ба) КДФ во функција на самостојни синтагми во кос падежен однос што го толкуваме како дативен: *Няма кой да ви земе периметъра, не бойте се. РС, Мислех, че той сам ще ви каже... РС, И не мога да ви възразя. СБ, Тази близост ни създаваше куп затруднения. СБ, Случи ни се само веднъж да отворим дума за нашето роднинство... СБ ...;*

бб) КДФ во функција на самостојни синтагми во кос падежен однос што го толкуваме како акузативен: *А и това в случая не ви засяга. СБ, Че къде ви е носил вятърът толкова време? СБ, ...надигнах се с неохота от диванчето, забелязал да ни навестява нов клиент... СБ, Е, все пак ви пуснаха... РС, Мисълта ми беше, че са ви реабилитирали. РС...*

Разгледувајќи ги долу функционално маркираните варијанти на КДФ во својство на самостојни синтагми нема веќе да обрнувам внимание на специфичниот статус на синкретичните форми *ни* и *ви*.

2.1.1.1. *dativus sympatheticus* – Оваа категорија е присутна во бугарскиот текст, но е послабо застапена одошто во македонскиот. Причината за ваквата состојба е по сета веројатност фактот дека голем дел на соодветните

конструкции на бугарска почва биле реинтерпретирани како присвојни и КДФ еднозначно се сврзала со ИС. Еве што пишува по тој повод Ницолова во својата монографија за бугарските заменки: „Кратките дателни форми на личните местоимения с притежателно значење се среќат и в съвременните романски езици. Там се наблюдава една по-стара фаза от развој на личните местоимения към притежателни, която е вече измината в български – кратките дателни форми все още са само в непосредствена близост с глагола, това са все още случаи на дативус симпатетикус, които е двойнозависим – от глагола в изречението и от пресупонирания, респ. имплицирания предикат за посесивност, напр. исп. *las lagrimas le corrieron por la cara* – *Сълзите му потекоа по лицето*; фр. *Je m'ai suis cassé la jambe* – *Аз си счупих крака* (Волф, 1978: 78).“ (Ницолова 1986: 75). Ницолова се повикува тука на монографијата на Волф за иберороманските јазици, меѓутоа не го спомнува ни дакороманскиот, а ни ароманскиот и мегленороманскиот, каде што состојбите се или како во бугарскиот (така е во дакороманскиот) или пак уште „понапреднати“ (така е во ароманскиот и во мегленороманскиот). Така дополнета, ареалната слика и сето она што го знаеме за главните правци во ширењето на таканаречените балканизми сугерира дека дакороманскиот повлијаел врз бугарскиот. Впрочем, на тој проблем ќе се вратиме во заклучоците од оваа студија. А еве уште неколку примери на *dativus sympatheticus* во современиот бугарски текст: *Но ми плюха в душата, ако този израз повече ви харесва. РС, Няма как – съсед ми е. РС, Той ми е баша. РС, ...понекога мисълта му секва за кратко и той изпада в творческа паника. СБ, Коленичих между опънатите и като лък бедра.. СБ ...*

2.1.1.2. *dativus ethicus* — е присутен во бугарскиот текст како и во македонскиот. Еве примери: *Ето ти едно добре осребрено мълчание. СБ, Добре, ама какви ти интервјуа, когато всичко живо е на почивка. РС, сп. ги и примерите што ги дава Ницолова (1986: 57): Банка ще ми основа!, Ти си ми добричък, Ония ми ти елечета от ален и зелен атлаз, грейнали като слънце..., Такива ми ти работи!; Завикаха: Капасъзи са! Какви ти капасъзи, думам им аз, не видите ли, че са избрани хора... — последните примери се од кај Јовков чиј јазик е релативно архаичен и стилски потсетува на народно кажување.*

2.1.1.3. „Повратни“ глаголи со КДФ во бугарскиот се застапени како и во македонскиот текст: во ексцерпираните извори наоѓам форми како ...*тук си живееш.. РС, Те си нямат орех.. РС, сп. и: Това си е ваш личен проблем.. СБ, Това си бе самата истина. СБ, и сл. Ницолова (1986: 68–69) таквото си го оценува како *dativus ethicus* и наведува примери: *Како си работех, спомних си нешто хубаво и се засмях (Я. Антоу); Все си се закачаше с минувачите, все си пушаше шеги, сякаш ништо не бе се случило (Чудомир); Машините си лежат на двора под снега; По цял ден си вали;**

*Каквџто си беше хубав и добџр песнопоец, тој беше душата на компанијата*¹⁵

2.1.1.4. КДФ – експресивна частица? – Во бугарските книжевни текстови употребата на КДФ на границата меѓу показател на „неопределениот *beneficiens*“ и експресивната частица е поприсутна отколку во македонските текстови. Се чини дека таквата употреба е карактеристика на личниот авторски јазик. Јас барем најмногу примери најдов кај Станоев, сп. *Пустите му левантијци, рекох си с умиление, плџзнали са навсякџде по земното кџлбо! СБ, ...ние си падаме и малко неџо ориенталци, склонни кџм ленност и дембелско изत्याгане по разните му там диванчета... СБ, Че да извадя нехайно портфейл [...] Ѕе ме занесат на рџце чак до комфортниј апартамент, проклетите им парвенјута! СБ, Което си е право, бџаха добре скроени, с всичките му там професионални похвати... СБ, ...по му подобава да се хвџрлим сляпо и с опиянение кџм џастието... СД, Пустят му Дџони ... и тој е като мене. СД, ...сџс звучните целувки в мембраната и с разните му там „пушенко“, „пипинко“... СД ... – се работи за еднозначно колоквијална стилизација; во поголем број контексти КДФ најлесно се толкуваат како частици испразнети од секакво лексичко значење.*

2.1.2. Во врска со си како зборообразувачка морфема Ницолова (1986: 68) пишува: „... си само в единични случаи промена лексикалното значење на глагола, т.е. служи като словообразователен елемент, на пр. *отивам – отивам си, представям – представям си, падам – падам си*, сџщо и в сџчетание с представката *от – отям си, отспя си* и др.“ Таа во оваа прилика се повикува на „Сџвременен български език“. Учебник за учителските институти, част II, од Андрејчин, Иванов и Попов од 1957 г. Тагамлица (1973: 263, приведувам по Ницолова 1986: 41) обрнува внимание на фактот дека и КДФ му може да функционира како зборообразувачка морфема во случаите како *Че като му ударихме един гуляј, чак досџмнало* (И. Иовков); *Ѕе му ударим по едно шишенце сливова* (Д. Димов), каде што *удря* се јавува како помошен семелфактив, или како во *Не му мисли много...* И двете серии примери ги спомнавме веќе опишувајќи ги македонските состојби. Меѓутоа, согласно со интерпретацијата што ја дадовме таму, во составот со семелфактивно *удря, му* би го толкувале како частица, а не како зборообразувачка морфема.

¹⁵ Ницолова во својата монографија (1986: 46) обрнува внимание на извесни синтаксички контексти во кои КДФ како самостојни синтагми не смеат да се појават. Покрај оградите кои се автоматска последица на општите правила на дистрибуција соодветно на кратките и долгите заменски форми тука се нашла и интересната забелешка дека КДФ не смеат да стапат во конјункција ни меѓусебно ниту со една долга форма (според примерите на Ницолова **Поканиха него и ме, *Поканиха го и ме*). Истата ограда важи и за македонските КДФ. Се чини дека и овде сме соочени со последиците на топикализационото правило – секакво набројување подразбира ставање на соодветната секвенца во фокусот на исказот.

2.1.3. КДФ како категоријален показател на дативниот однос. – Оваа функција, мошне важна за македонскиот систем, во бугарскиот евидентно се наоѓа на втор план, или, попрецизно, на маргина на системот. КДФ во „удвоените“ конструкции (т.е. во функција на реприза/антиципација на една ИС во дативен однос) претставуваат прагматички мотивирано средство за експресија, често и за топикализација, и како такво ретко во кој контекст нивното присуство е задолжително. Со други зборови: во оваа служба тие не претставуваат граматикализирана категорија.

2.1.3.1. КДФ во ИС_{+прон} (т.е. како компоненти на „долгите“ дативни форми во дативен однос). – Овде треба да се потсетиме на фактот дека бугарските КДФ *ни* и *ви* ја неутрализираат разликата меѓу дативниот и акузативниот однос. Со ова во соодветните удвоени конструкции поеднозначна станува нивната улога на показатели на топикализација без посебна граматичко-категоријална оптовареност.

За разлика од македонската ситуација во бугарскиот текст долгите заменски форми во дативниот и/или акузативниот однос не се задолжително придружувани од соодветните кратки форми. Во граматиката на БАН (1983: 2/192) читаме: „Когато дополнението е изразено с пълна местоименна форма и се намира пред сказуемото в изречението, то обикновено се дублира със съответна кратка местоименна форма, на пр.: [...] *На мене ми подариха хубава книга*, [...] *На нас ни съобщиха късно за пристигането на делегацията*. [...] *Тогава на нея не и позволиха да види децата си*. В таквата позиција обаче (пред сказуемото) се употребяват и недублирани допълнения, изразени с пълни местоименни форми, на пр.: *На теб, България свещена, / покланям песни си сега* (Ив. Вазов).“ – единствениот пример во таа категорија е од поетски текст што автоматски раѓа прашање дали неудојувањето не е во функција на ритамот. Продолжувам да ја цитирам Граматиката на БАН: „В по-редки случаи кратката форма може да предхожда сказуемото, а пълната да стои след него, на пр.: *Но тия въпроси те не интересуват тебе, защ ме разпитваш?* (Ив. Вазов).“ Како што се гледа од целиот цитат, авторите на Граматиката не ги разделуваат во описот дативниот и акузативниот однос, па така последнава позиција ја илустрира само една конструкција со ИС во акузативен однос. Пашов во својата граматика дава уште полаконска информација и внесува дистинкција меѓу пишуваниот и зборуваниот текст: „В говоримия език личните местоимения допълнения много често се дублират, на пр. *На мене ми е особено приятно; Него го забравих* и пр.“ (Пашов 1989: 87). За позицијата на удвоената ИС воопшто не станува збор, но и во двата примера таа се наоѓа пред глаголот. Најпосле, Славски во својата граматика не нуди ништо ново во директна врска со удојувањето, но забележува дека „Znamienne dla dopełnienia jest jego położenie w zdaniu, mianowicie najczęściej po podmiocie i orzeczeniu.“ (Sławski 1954: 162). Фактот дека полскиот лингвист нашол за потребно посебно да го истакне овој редослед (S + V + O), иако тој е најтипичен и за полскиот текст, сведочи дека во бугарскиот текст неговата доминација е уште поизразита.

Значи, редоследот $S + O + V$ е силно експресивно маркиран и – така се чини – кратките заменски форми се додатни показатели што ја засилуваат оваа експресија. Нешто поинаква а и најпрецизна слика наоѓаме во монографијата на Ницолова (1986). Сепак удвоените заменски конструкции од типот *мене ми, тебе ти...* ни таа не ги одделува од конструкциите со заменско удвојување на ИС конституирани од незаменски јадра. Затоа дискусијата со нејзините ставови ќе ја водам откога ќе ги претставам и двата типа конструкции, а засега се ограничувам до приведување на оние нејзини формулации што се однесуваат исклучиво на заменскиот тип *мене ми*, и сл. Ницолова пишува: „...при реприза на допълнението с кратките форми в повечето случаи изреченията са лишени от каквато и да е емфаза – за емфаза може да се говори само в примери като *Тоа ще ми казва на мене; Ще му кажа на него!*, когато кратката форма удвоява пълната, намираща се в постпозиция спрямо нея и спрямо глагола.“ (Ницолова 1986: 50). И натаму: „Пълната форма [...] невинаги може да се употреби сама като знак за обект – има случаи, когато тя задолжително трябва да бъде съпроводена от кратката [...] Това са конструкции с безлични глаголи (на пр. *досмешава ме, мене ме досмешава; дострашава ме – мене ме дострашава, причернява ми – на мене ми причернява* и др. под.), в който обектът е задължителен структурен елемент, тъй като изпълнява семантичната роля експериенцер [...], безлични глаголи като *има/няма, Има ме в списъка; Не го бива за нищо – Него не го бива за нищо*); конструкции с именно сказуемо или със сказуемо с предикативно наречие, в които също така обектът изпълнява семантичната роля експериенцер (*Жал ми е за него – На мене ми е жал за него; Весело ми е – На мене ми е весело* и др.)“ (ibid. 52–53). На прашањето што сама го поставува „за ролята на кратките форми при удвоявањето на обекта“ Ницолова не дава директен одговор, туку се изјаснува во полза на „аргументацијата на А. Минчева за врзката на удвоявањето на обекта с развој на бугарското изречение към аналитизъм“ (ibid. 55). Споменатата врска не е под прашалник, меѓутоа отворено останува прашањето за денешната улога на типот *мене ми* во бугарскиот текст. Разликите во пристапот на приведените автори еднозначно потврдуваат дека се работи за една во основа прагматички мотивирана конструкција, којашто сепак во определени контексти се јавува како задолжителна. Сета таа слика ќе стане појасна ако се потсетиме дека таа е резултат на свесни интервенции на кодификаторите на бугарскиот јазичен стандард.

Повлекувањето на удвоените заменски конструкции во бугарскиот текст е релативно нова појава свесно предизвикана од страна на кодификаторите на бугарскиот стандард. Една од тенденциите постојано присутни во процесот на бугарската стандардизација е токму борбата со заменското удвојување; ова многу уверливо го претстави Х. Ожеховска во својата студија „*Procesy bałkanizacji i słowizacji bułgarskiego języka literackiego XVII–XIX w.*“ (Orzechowska 1976). Овој проблем ќе го претставиме пошироко во пара-

графот 2.1.3.2. Овде ќе се ограничиме до забелешката дека уште во втората половина на XIX век удвоените заменски ИС во дативен однос не се никаква реткост, и тоа како при редоследот S + O + V, така и при основниот редослед S + V + O (сп. Ожеховска 1976: 40–42). Во таа ситуација треба да претпоставиме дека удвоените заменски форми, иако не претставуваат граматикализирана категорија во денешниот бугарски стандард, сепак постојано се обновуваат благодарение на говорителите што ги знаат од својот мајчин дијалект и ги употребуваат како прагматичко средство за експресија. Во таа ситуација не е ни чудно дека граматичарите ги врзуваат пред сè со колоквијалниот а не и со „високиот“ пишуван начин на изразување. Најпосле, се чини дека токму фактот што тие на бугарската почва се лишени од категоријални граматички функции дозволува удвоените заменски конструкции да се појават како варијанти, на пр., на *dativus ethicus* – употреба која му е туѓа на македонскиот стандард. Сп. го во врска со тоа примерот што го наведува Ницолова (1986: 57): *Ех, да ти пипна аз тебе солунската митница..* (А. Константинов).

2.1.3.1.1. И во удвоените конструкции посебен проблем претставува КДФ *си*. Формулацијата со која се опишува нејзината дистрибуција во Граматиката на БАН доста е матна. Во табеларна форма како „пълни“ дадени се „винителен падеж“: (*себе*), *себе си*, и „дателен“: (*себе*, *себе си*), а коментарот гласи: „Формата *себе* за винителен и дателен падеж се употребува рядко. Дателната форма *себе си* също е неупотребителна. Вместо нея се употребува аналитичната форма, образувана от предлога *на* + винителната форма *себе си* (*себе*), т.е. *на себе си* (*на себе*).“ Следат примери меѓу кои нема ниту еден со самостојно употребено *себе* во дативен однос (БАН 2/197). Појасен и покатегоричен е, како обично, Пашов, кој вели: „...взвратното лично местоимение не се мени по лице, род и число, не се мени вече и по падеж, така че неговата пълна форма е само една: *себе си*. Същата форма се употребува и с предлози – *на себе си*, *със себе си*, *от себе си*, и пр.“ (1989: 90). Исто и Ницолова (1986) доследно зборува за *себе си* како за единствена можна долга форма на повратната замена. На стр. 67 од својата монографија таа кажува *explicite*: „В дателен падеж българският език има кратка форма *си* и пълна форма *себе си*, съчетана с предлозите *на* или *за* най-често. В съвременния език не се среща самостојно употребена формата *себе си* с дателно значение.“ Од сето тоа произлегува дека *си* во *себе си* претставува семантички празна зборообразувачка морфема. Ова го потврдува и фактот дека во случаи на удвојување добиваме секвенца: *себе си ... си*, сп. го примерот што го дава Ницолова (*ор. cit.* 67): *Поръчвам си на себе си раци*, и сл.¹⁶

¹⁶ Таквата улога на *си* понашироко доаѓа до израз во еден дел од бугарските дијалектни системи, каде што место *себе си* функционираат состави како *мене си*, *тебе си*, *него си...*, *нас си...* (Orzechowska 1976: 72–73).

2.1.3.2. КДФ во ИС_{прен} (т.е. како реприза/антиципация на ИС конституирана од незаменка) – Како што веќе споменах, бугарските автори во граматичкиот опис не ги разделуваат КДФ во удвоените заменски и во удвоените именски синтагми. Таквиот став наоѓа мотивација во денешниот бугарски стандарден систем, бидејќи и двата типа удвоени конструкции вршат иста прагматичка функција, а статистички се наоѓаат на маргина на системот, или барем на маргина на она што се вика „висок стил“, а што е главен предмет на граматичките описи. Во врска со тоа овде ќе се ограничиме до приведување на еден број примери преземени од бугарските граматика и ќе го повториме најважното за условите во кои – според граматичарите – удвоените конструкции смеат да се појават.

Грамматиката на БАН (2/192–93):

„Поради липса на падежни форми при имената в съвременния български език понякога се налага субектно-обектните отношения в изречението да се уточняват чрез употребата на кратки местоименни форми, напр. *Детето го (допълнение) ухапало куче (подлог). Зайчето го грабна орел, Дватама млади ги жалеа всички, Гнездото го струполи бурята, птиците се пръснаха на четири страни...* (Ив. Вазов).

По аналогия на тези неопходими удвојувания на дополненията обаче се среќаат и сѐсем ненужни, напр. *Писмото го получих вчера, Задачата я изпълнихме в срок, Препоръките ви ще ги имаме пред вид*.

Когато пряко дополнение на безличен глагол *има* или *няма* е членувано, то винаги се дублира с кратка местоименна форма, напр. *Дежурния го нямаше в стаята. Материалите ги няма в папката. И тримата ги има в списъка*.“

Го приведам горниот пасус *in extenso* како доказ дека најавторитетната бугарска граматика не предвидува ситуации за удвојување на ИС во дативен однос. Во истиот параграф, во текстот што директно му претходи на приведениот, се даваат примери на удвоените заменски синтагми (ги цитирам погоре, сп. 2.1.3.1.) паралелно во дативниот и во акузативниот однос. Во текстот на Грамматиката оваа разлика не се коментира. Во третиот том на Грамматиката, во параграфот посветен на индиректниот објект (3/191) наоѓаме информација: „Както прякото дополнение, така и дателното може да се изрази с двојни местоименни форми или с местоимение и съществително, напр. [приведувам само примери на незаменските удвоени синтагми – 3. Т.] *Само едно му беше лошо на квартиранта* (Ем. Манов), [...] *Дай му да яде на детето и го слагай да спи!* (Г. Караславов) [...] *На Гарчо му става отведнџ противен същият тоя директор* (Ст. Ц. Даскалов) [...] *На момчетата им омързна да се шляят сами из полето* (П. Вежинов) [...] *На заска му омързна да студува..* (Ем. Станев), *На Светозар му хрумна една мисъл* (Ем. Манов), *Не му се работеше на Салих, а пък обичаше да посрѣбва и често се заседяваше вечер в кръмата* (М. Марчевски), *На Иван му стана тежко и обидно* (Елин Пелин), *Та аз на даскала му вярвам, няма да ни излъже* (Ст. Ц. Даскалов).“

Кај Пашов (1989: 265) читаме: „Удвоявањето на дополнението (пряко-то и непряко) е характерна особеност на българският език, както на народниот, така и на книжниот, затоа е неправилно да се преследва.“

Најпосле, Ницолова (1986: 50) пишува: „...при реприза на дополнението с кратките форми в повечето случаи изреченията са лишени от каквато и да е емпфаза – за емпфаза може да се говори само в примери като *Той ще ми казва на мене; Ще му кажа аз на него!*, кога кратката форма удвоява пълната, намираща се в постпозиција спрямо неа и спрямо глагола. По тоа, че удвоявањето на објектот в повечето случаи не е емпфатично маркирано, българскиот се отличава од некои романски езици.“¹⁷

Од сето горе речено и приведено се гледа дека бугарските граматичари не се во состојба да дадат јасна слика на условите во кои мора/може да дојде до удвојување. Граматичката мотивација се јавува само во некои точно одредени контексти, прагматичката се менува од автор до автор. Единствениот можен општ заклучок гласи дека сме соочени со резултатите на еден вештачки и – како обично во такви ситуации – само делумно успешен потег да се отстрани удвојувањето на објектот како изразител на балканска особина. Удвојувањето останува во доменот на личен избор на говорителот/писателот, а тој е или прагматички мотивиран и/или контролиран од страна на појдовниот дијалектен/регионален систем.

2.2. КДФ во генитивен однос (во адноминална позиција) – Во современиот бугарски стандарден јазик КДФ претставуваат основни показатели на генитивен однос во парадигмата на личните заменки. Со други зборови: тие се основни показатели на таканаречената „граматичка посесивност“. За разлика од македонската ситуација, каде што КДФ во оваа функција се јавуваат само во состав со едно мало затворено множество роднински називи, во бугарскиот текст тие се носители на сите семантички релации чиј конвенционален заеднички именител е „граматичката посвојност“, а имено (а) вистинска посвојност (сп. примери од типот *книгата ми, квартирата ти, сабото ми...*), (б) роднински и други релации меѓу двајца луѓе (на пр. *дядо ми, леля ми, шефот ми...*), (в) релацијата: ДЕЛ – ЦЕЛОСТ (на пр. *главата ми, краката ми, руката ви...*), а исто така и сите други релации кои секундарно, на ниво на именската синтагма, се изразуваат со истата „посесивна“ формула (на која на реченично ниво ѝ одговараат конструкции со глаголот *има*), на пр. *изборот ми, бракот ни, мислата му, умението и...*

Како што се гледа од примерите, КДФ стои во постпозиција во однос на определуваната именка. До сега ги редов само примерите на ИС сведени на конститутивната именка и КДФ како нејзина генитивна определба.

¹⁷ Ницолова (*ibid*) зборува и за удвојување „чрез пълните форми“, што е евидентно недоразбирање. Се работи за конструкции со апозитивни ИС во кои или апозицијата или основната ИС е конституирана од долгата заменска форма, сп. ги нејзините примери: *Него, сина си, тя искаше да види; България, за нея те мислеха непрекъснато*

Меѓутоа, КДФ во генитивниот однос функционираат на ниво на именската синтагма и нивната линеаризација се определува во однос на целата синтагма, а не на нејзиниот конститутивен член. Имено, нивната линеаризација, *mutatis mutandis*, е иста како онаа на определениот член – тие стојат во постпозиција кон првиот синтаксички елемент на синтагмата кој или е истовремено конститутивен елемент или пак конгруентна со него определба, сп. *жилищното ни устројство, бившата ми сопруга, собствената ми историја, нај-важната ми бележка, австрискиот му колега, новата ми банкова книжка, пълната му победа, двете му крила...* – наредив повеќе примери за да докажам дека линеаризацијата е автоматска, независна ни од семантиката ниту од бројот на присутните конгруентни определби.

На семантички план синтагмата придружувана од КДФ мора задолжително да е позитивно маркирана по определеност. Најчесто показател на таа маркираност е членот, меѓутоа – во доменот на роднинските врски – наоѓаме и синтагми инхерентно определени, на пр. *мајка ми, леля ми, дядо ми*, и сл., што потсетува на гореописаната македонска ситуација. Множеството на инхерентно определените релациони именки не е стриктно затворено – покрај дијалектната база на говорителот тука мора, се чини, да сметаме и на факторот време и на стилскиот регистар. Инхерентно определените именки спаѓаат во поинтимен круг роднински врски и претставуваат најстар слој роднински називи. Се налага претпоставката дека тие се поврзувале со КДФ уште пред стабилизацијата на членскиот систем. Во текстот на Раинов („Само за мъже“, София 1989), од којшто ги црпем гореприведените примери, наоѓаме интересна и – се чини – не случајна опозиција: *жена ми наспрема бившата ми сопруга*.

Со КДФ во генитивен однос конкурираат посвојните придавки од типот *мој, моя, мое...* Дистрибуцијата на двете низи форми зависи од повеќе фактори. Така на пр. од горекажаното произлегува дека КДФ се исклучени од генеричките синтагми, што – на синтаксички план – значи исклучени од функцијата ‘именски прирок’, и сл. Во синтагмите позитивно маркирани по определеност основната регулација е прозодиската: КДФ како енклитики не можат да се најдат под реченичен акцент, што значи дека не можат сами да претставуваат рема. Двете спомнати огради оставаат сепак еден простор каде што КДФ и придавските заменки од типот *мој, моя...* слободно алтернираат – тоа се маркираните по определеност ИС надвор од реченичниот акцент. Судејќи по ситуацијата во текстовите а и по изјавите на некои граматичари, во тој слободен простор пофреквентни се КДФ. Ницолова (1986: 88) пишува: „кратките форми на притежателните местоимения имаат широка употреба в нашия език, а и от гледище на езиковата култура тяхната употреба се препоръчва, тъй като ‘те означават неутрално или немаркирано отношение към принадлежността на предмета’ (Андреичин 1973: 111–112).“

Истата таа Ницолова обрнува внимание на високата фреквенција на показателите на посвојност, пред сè на соодветно употребените КДФ во

бугарскиот текст во контексти каде што другите словенски јазици не ја експлицираат на површината на текстот „граматичката посвојност“ (сп. Ницолова 1986: 92). И јас ја имам забележано истата појава во македонскиот текст (Тополињска, Определеност vs посвојност, во печат). Треба тука, се чини, да се разликуваат две ситуации и два типа мотивациски фактори. Прво, треба да се смета со влијанието на општиот балкански модел според кој посвојноста на ниво на ИС – ако е таа позитивно маркирана по определеност – се изразува со кос падежен облик на соодветната лична замена. Во рамките на овој модел постои формална меѓусебна импликација меѓу категоријалните показатели на определеноста и на посвојноста. Во словенските балкански јазици оваа особина се пренесува и на синтагмите во кои показател на посвојност е заменската придавка. Второ, посебен случај во рамките на споменатото општо правило претставуваат македонските и бугарските инхерентно определени синтагми од типот *мајка ми / майка ми, дедо ми / дядо ми*, и сл., каде што посвојната клитика е на пат да стане зборообразувачка морфема, „врзана форма“ неделива од соодветната именка. Благодарение токму на таквата тенденција соодветните состави претставуваат единствени семантички контексти во кои во современиот македонски стандард (а и во многу дијалектни системи) посвојноста се изразува со КДФ.

Како што споменав горе, во македонскиот стандарден јазик токму во оние синтагми коишто ги именуваат блиските роднински врски можно е – во експресивно маркираните искази – удвојувањето на заменските показатели на „посвојност“, т.е. типот *мајка ми моја, татко ти твој*, и сл. Во бугарскиот стандард ова не е можно. Ницолова пишува: „Кратките форми на притежателните местоимения ... не можат да дублираат пълните форми на притежателните местоимения в книжовния език и в много от говорите, макар че в някои говори се срещат примери с такова дублиране, напр. *Ќа си ѝа не давам мойата ми штерка, / за твойата сина, сина мекушара...*“ (с. Ракитово, Пешерско) – примерът е взет от Цихун (1968: 82) ...“ (ор. cit. 91).¹⁸

Како и во делот од статијата посветен на адвербалната служба на КДФ, ни тука не се занимавам со условите (механизмите на контрола) на алтернацијата на повратното *си* со другите КДФ.

2.2.1. Зборувајќи за македонските состојби во фуснотата 12 го приведов изолираниот случај на лексикализација на постпозитивно *си* во заменката *некој си*. Во бугарскиот заменски систем оваа е пофреквентна појава. Во Граматиката на БАН (2/205) читаеме: „С частицата *си*, поставена след неопределително местоимение, се засилува неговата неопределителност и му се придава известен пренебрежителен стилистичен оттенък, напр.: *някой*

¹⁸ Според Ожеховска (1976: 74–77) не само во дијалектите туку и во постарите книжевни текстови се среќава удвојување како од типот *мој ми* така и од типот *мој си*, и сл.

– *някој си, някакъв си, нечий – нечий си* и пр.“ Истото се однесува и на заменските прилози како *някак си*, а во текстовите ги наоѓам во слична употреба и формите без формантот **не-*, сп. *Това да оставя, онова да махна, не знам какво си да добавя*. РС.

2.3. Бугарска особина, што му е туѓа на македонскиот јазик, е употребата на КДФ во други (= не дативниот и/или генитивниот) падежни односи во извесен број предлошки изрази. Ницолова вели: „Само кратките дателни форми [т.е. не и долгите – З. Т.] се сметаат за вторични (ударени) предлози, по-голямата част од които са с отименен произход, напр. *отгоре му, насреща ми, отпреде им, наоколо ни, подире ми* и др. (По този въпрос има вече натрупана библиография – вж. Г. Тагамлица 1950, 1963, 1970, Г. А. Цихун 1968, М. Костова, К. Костов 1976, К. Илиева 1980, Ал. Александров 1983, Св. Иванчев 1983, Qvopje 1983, М. Младенов 1985.“) (ср. *cit.* 46–47). Не ми е позната таа богата предметна литература. Од себе би додала само дека се работи – се чини – за првобитен генитивен однос којшто се проширил по аналогича во рамките на прозодиската регулација, откако се загубило чувството за падежната семантика.

*
* †

Заклучоците од овој наш преглед се редат по неколку линии, од оние директно поврзани со темата, т.е. со разликите во функционалната оптовареност на КДФ во македонскиот и во бугарскиот стандард, до поопштите коишто се однесуваат на експанзија на заменските клитики во балканските словенски системи и, уште пошироко, на патиштата на „балканизацијата“ на тие системи.

Меѓу заклучоците од првиот круг се наложува, пред сè, констатацијата дека разликите меѓу македонските и бугарските состојби не се однесуваат на наследените, туку на новостекнатите функции на КДФ. Тука, во македонскиот стандард на прв план се наоѓа граматикализацијата на КДФ како показатели на падежниот однос, а посредно и на определеноста. Паралелната тенденција во бугарскиот систем, никогаш недоразвиена, била свесно елиминирана од страна на кодификаторите на стандардниот литературен јазик; така се постигна една неконтролирана состојба која варира од идиолект до идиолект. На бугарската страна како првостепена разлика треба да се наведе граматикализацијата на КДФ во генитивен однос, како показатели на „граматичката“ посвојност, а посредно и определеност. Паралелната тенденција во македонскиот стандард, како и во дијалектите врз кои тој стандард се темели, е ограничена до еден семантички определен но денеска веќе непродуктивен тип „посвојни“ релации. Како типично бугарски маргинални особини можат уште да се наведат (а) поврзувањето на КДФ со вторичните предлози и (б) експанзијата на КДФ во функција на частици – главно *му*, но исто така и *им*.

Аналитизмот, а со него и заменските клитики како категоријални показатели на граматикализираните содржини спаѓаат меѓу особините карактеристични за балканскиот јазичен свет. Иако е неоспорен паралелизмот во однесувањето на клитичките коси падежни облици на личните замени, поточно речено: меѓу дативните и акузативните облици, паѓаат во очи и разликите меѓу нив и поголемата функционална експанзија на КДФ. Би рекла дека ова се должи на семантиката на дативниот падежен однос. Обележјата /+ pers/ и /+ def/, карактеристични за дативниот а не и за акузативниот однос, ги прават КДФ способни за повеќе граматички, комуникативно значајни, служби, коишто им се недостапни на КАФ. Тука спаѓа пред сè *dativus sympatheticus*, *dativus ethicus*, а исто така адноминалната генитивна служба; треба да се потсетиме дека референтот на адноминалниот генитив е скоро без исклучок /+ pers/ – тоа е сопственикот на материјалните добра, носителот на роднинските врски, а исто така и оној што ја претставува „целоста“ во најфреквентната варијанта на релацијата: ДЕЛ - ЦЕЛОСТ, т.е. односот меѓу човекот и деловите на неговото тело. Од горереченото потекнува дека бугарскиот стандарден систем во поширока мера ги користи разгледаните категоријални обележја на КДФ. Од друга страна, македонскиот систем во поголема мера ја реализира „балканската“ поставеност на клитиките во текстот. Впрочем, тука веќе преминуваме на дискусија на споменатите патишта на балканизација на двата система.

Функционалната мрежа на КДФ во македонскиот стандарден јазик ја документира познатата теза дека македонското јазично подрачје претставува ареал на најнапредната „балканизација“. Дистрибуцијата на таканаречените балканизми во словенските балкански системи, разлики во степенот на нивната интеграција во системот, разлики во нивните функционални мрежи сугерираат различна хронологија, но често и различни извори на соодветните морфосинтаксички модели. Принципите на линеаризација на заменските клитики, како и горе претставените функционални мрежи на КДФ зборуваат во полза на таквата теорија. Неоспорен е фактот дека однесувањето на клитиките во балканските системи најмногу му должи на романскиот модел.¹⁹ Меѓутоа, се чини дека тој модел се инфилтрирал по различни патишта и од различни непосредни извори, се чини дека врз веќе постојните разлики во двата словенски јазично-културни центри во западна Македонија и во источна Бугарија се наслоиле разлики присутни во одделните романски балкански системи. Познато е дека македонските системи покажуваат резултати на најинтензивна интерференција со романскиот и со мегленороманскиот, додека бугарските системи имале најразвиени контакти на давање-земање со (дако)романските дијалекти. Покрај разликите одбележани во резултатот на овде спроведената анализа, покрај споменатите разлики во линеаризацијата, за ова сведочат и низа

¹⁹ Што се однесува до линеаризацијата, со која овде не се занимаваме сп. ја сликата претставена во монографијата на Р. Бенаќо и Л. Ренци (R. Benacchio 1987).

помаргинални но не и неважни разлики, како на пр. начинот на кодирање на обележјето /+ pers/ во другите (покрај оној на КДФ) клитички подсистеми, во акузативниот однос, кај лично-предметните заменки, начинот на поврзаното кодирање на обележјата /+ def/ и /+ poss/ и сл.

СПИСОК НА ЕКСЦЕРПИРАНИ БУГАРСКИ ТЕКСТОВИ

- Б. Раинов, Само за мъже, София 1989.
Я. Станоев, Двойникът, София 1985.
Я. Станоев, Блудния син, София 1992.

КОНТИНУАНТИ НА ПРАСЛОВЕНСКОТО *PARTICIPIIUM PRAETERITI ACTIVI* II ВО МАКЕДОНСКИОТ И ВО БУГАРСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК (ПАРАЛЕЛИ И РАЗЛИКИ)

Во прасловенскиот јазик *participium praeteriti activi* II се образувал со додавање на суфиксот *-lъ, -la, lo; -li, -ly, -la* кон основата на инфинитивот. Овој суфикс претставувал континуација на праиндоевропскиот суфикс **-los* кој деривирал *nomina agentis*. Уште на прасловенската почва *l*-партиципот ја загубил способноста да ја определува именката во рамките на именската синтагма а, следствено, ја загубил и падежната парадигма (Мошињски 1984: 278–279).

Според својата натамошна судбина *l*-партиципот, односно (како што е влезен тој во македонската граматичка терминологија) *l*-формата¹ спаѓа меѓу оние елементи на прасловенскиот морфолошки глаголски систем кои најмногу придонесле кон типолошката диференцијација на глаголските системи на современите словенски јазици. Меѓу аргументите кои дозволуваат да се донесе таков заклучок е и денешниот статус на тој принцип во двата балкански словенски стандарди, македонскиот и бугарскиот.

Општо земено, прасловенскиот глаголски систем во современите стандардни форми, и уште во поголем степен, во современите дијалектни системи го гледаме осиромашен. Познат исклучок што ја потврдува таа генерализација претставуваат периферните западни (лужички) и јужните (балкански) системи каде што во резултат на словенско-несловенската интерференција дошло до реорганизација на функционалната мрежа и дел од наследените морфолошки форми биле секундарно искористени за нови, „позајмени“ функции. Една од тие наследени форми што на Балканот значително ја прошириле својата функционална зона е *l*-формата.

¹ Воведувајќи го овој термин и набројувајќи ги неговите предности над традиционалниот термин „активна глаголска придавка“ Блаже Конески истакнува пред сѐ дека „таа не се употребува во атрибуциска служба – што е основната функција на придавките“ (Конески 1982: 432) и дека *-n/-t*-придавката во современиот јазик не ја наложува како таква пасивната дијатеза, па ни *л*-формата не може *per oppositionem* да се вика „активна“ (ibid.), по што заклучува: „Предимството на терминот *л*-форма (или *л*-форми) се состои меѓу другото и во тоа што укажувајќи на еден нивни заеднички граматички знак не се сврзува еднострано со само некоја функција на тој знак.“ (op. cit. 434)

Во овој текст би сакала да ги опишам постојните морфолошки варијанти на старата *l*-форма и нивната функционална оптовареност во денешниот македонски и бугарски стандарден јазик. Оваа задача, ми се чини, е благодарна не само поради типолошката оддалеченост на денешната состојба во тие јазици од појдовната хипотетична прасловенска слика, туку и поради големите разлики меѓу двата современи балкански стандарди. Како и во однос на повеќето други појави поврзани со нивната структурна балканизација македонскиот и бугарскиот дијасистем различно реагирале на интерференциските процеси кои отвориле можност и потреба за секундарно искористување на *l*-формата, а и самите тие процеси – со оглед на географската оддалеченост на двата главни иновациони јадра – биле различни; најпосле, и двата стандарди на различен начин го кодификувале она што го нуделе резултатите на дијалектната интерференција.

Судејќи по присуството на соодветните конструкции на целата словенска територија, уште во рамките на прасловенскиот систем *l*-формата се специјализирала во функција на носител на лексичкото значење во многуте перифрастични парадигми. Категоријалното (т.е. граматичкото = граматикализираното) значење во истите тие конструкции го пренесувале соодветните форми на глаголот **byti*, (т.е. на таканаречениот помошен глагол). Се работи за конструкции од типот **jesmь sьdělal* (т.е. – според македонската терминологија – сум-перфект), **jesmь *bylь sьdělalъ* (т.е. плусквамперфект) и **bimь sьdělalъ* (т.е. потенцијал, според македонската терминологија – можен начин²), и сл.

*
/ * *

Пред да поминеме на претставувањето на статусот на *l*-формата во современите стандардни јазици треба уште да спомнеме две карактеристични тенденции што ги зафатиле и македонските и бугарските дијалекти уште пред да започнат процесите на стандардизацијата. Се работи за две појави од различен ранг и карактер но коишто сепак, се чини, остануваат во причинска врска.

Првата тенденција се зародила на семантичко-функционален план. Се работи за кристализацијата на една нова функција на сум-перфектот, а со тоа и за сукцесивната граматикализација на една нова семантичка категорија која инаку во словенскиот јазичен свет се предава со лексички средства. Мислам на категоријата статус и на нејзиниот маркиран член – имперцеп-

² Од двата можни латински термини го избрав терминот „потенцијал“ за да го резервирам терминот „кондиционал“ за *ke*-конструкциите. Од двете значенски компоненти присутни во тој тип парадигми потенцијалот ја потенцира можноста дејството да се изврши, додека кондиционалот ја истакнува неговата обусловеност.

тивот³. Статусот е една модална категорија, од семантичкото поле на епистемичната модалност; таа ја граматикализира информацијата за односот на говорителот кон веродостојноста на пренесуваната порака: индикативот како немаркиран член на категоријата не ја става таа веродостојност под прашалник, додека имперцептивот служи за пренесување информација во чија веродостојност говорителот се сомнева. Импулсот таквата информација да се граматикализира (т.е. да добие регуларни граматички показатели) дошол, по сè изгледа, од турскиот јазик каде што таа спаѓа во основниот инвентар предикативни категории. Изборот на сум-перфектот како носител на таа категорија на словенската почва логично се наложува: тој изразува настани со двојна темпорална ориентација – сместени во минатото но сè уште релевантни во моментот на зборувањето, а нелоцирани еднозначно на временската оска. Таквата карактеристика отвора две линии на семантичка деривација, кон резултативот и кон имперцептивот (сп. меѓу другите Цивјан 1986). Втората линија покрај македонската и бугарската категорија статус доаѓа до израз и во српскиот таканаречен „крњи перфекат“. Се разбира, и двете линии можат да се активираат само под услов кога во системот постојат „определени“ минати времиња, т.е. глаголски парадигми со еднозначна темпорална референција. И обратно: доделувањето на една нова не (чисто) темпорална функција на сум-перфектот ја зацврстува позицијата на „определените“ времиња. Еве што пишува по тој повод Блаже Конески: „Општиот услов да се развие категоријата на прекажаност бил даден со тоа што се зачувале аористот и имперфектот наспрема перфектот. Тие две времиња во словенскиот отсекогаш предавале засведочено дејство, додека перфектот во тој поглед бил необележан (тој и денеска, како и порано, служи за прекажување, но исто така и за директно соопштување).“ (Конески 1986: 174). И натаму: „По сè искажува дека контактот со турскиот јазик дал побуда за доведување на овој процес [т.е. на развивањето на категоријата прекажаност – З. Т.] докрај. [...] Во средини во кои влијанието на ароманскиот и грчкиот било посилено, установувањето на категоријата на прекажаноста се намерило на пречки. Во битолскиот градски говор, повлијан од говорот на влашкото население, се „греша“ во тоа што се употребува аористот и имперфектот во контексти што изискуваат перфект за прекажани дејства. Во некои говори во Костурско и во говорот на Бобошчица се загубил воопшто перфектот со *л*-партицип (тој се заменил со конструкции од типот *имам дојдено*, *сум дојден*; во Бобошчица го среќава-

³ Терминот „статус“ доаѓа од американскиот лингвист Х. Аронсон (сп. Аронсон 1977), додека „имперцептивот“ го избрав помеѓу многуте термини што се во опток бидејќи најдобро ја истакнува клучната, по мое мислење, значенска компонента на соодветната парадигма – фактот дека говорителот пренесува информација што ја стекнал не по пат на сопствено искуство, туку од други извори, м. др. и по пат на дедукција (сп. го употребуваниот во турколошките работи, на пр. Levis 1984, термин *inferential*).

ме уште само како адмиратив: *што си бил јунак!*), па поради тоа и не се развила категоријата на прекажаноста.“ (ibid.)⁴

За функционалните и формалните разлики меѓу денешните состојби во однос на категоријата статус во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик ќе стане збор подолу.

Втората тенденција која опфатила повеќе македонски и бугарски дијалекти е од областа на глаголската морфологија – се работи за деривацијата на една секундарна серија *л*-форми од основата *praesentis*. Горе спомнав дека во прасловенскиот систем *л*-формата била деривувана од основата *infinitivi*. Во свеста на говорителите од балканско-словенското подрачје таа била, изгледа, не само формално туку и функционално поврзана со парадигмата на аористот. Според горенаведените автори (Конески, Мирчев) потребата да се прераскажуваат не само „пунктуалните“ настани (оние кои – да се директно засведочени – би се оформиле во аористот) туку и трајните (дуративни) процеси и операции (кои, засведочени, би се појавиле во имперфектот), доведе до создавање на втората серија *л*-форми паралелна со имперфектот. Затоа, ми се чини, за балканските прилики позгодно е и поадекватно да се зборува за *л*-формите од аористна и од имперфектна основа, а не од инфинитивна и од презентска. Лично ми се чини дека врз никнувањето на втората серија *л*-форми, покрај претставената семантичко-функционална мотивација, можела да повлијае самата морфологија на тие форми, т.е. формалниот фактор. Имено, познато е дека во бројната и експанзивна глаголска група со *-а* како вокал на основата, аористната и имперфектната основа се идентични што дозволува првата да биде реинтерпретирана како втора, а штом во *а*-групата може имперфектната основа да биде база на *л*-формата, тогаш лесно може истиот модел да се прошири и на двете други глаголски групи. Ваквото формално објаснување има извесна поддршка во фактот дека во западните македонски говори, каде што аористот од несвршените глаголи претставува денеска реткост, сепак постојат двојните *л*-форми, при што говорителите честопати и не ги разликуваат на функционален план. За денешната формално и/или функционално обусловена дистрибуција на двете серии *л*-форми во стандардните јазици ќе стане збор подолу.

Како што произлегува веќе од она што го рековме досега, двете тенденции што ја опфатиле на време македонската и бугарската територија и што ја нацртале развојната линија на *л*-формите во словенските јазици на Балканот не се пројавиле со иста јачина низ целата територија, а иновациониот центар активиран од интензивната турско-словенска интерференција се наоѓал во источниот дел од територијата. Во овие историски и

⁴ На сличен начин го објаснува раѓањето на категоријата статус К. Мирчев во својата „Историческа граматика на българския език“ (Мирчев 1963), меѓутоа реконструкцијата на Конески нуди еден повеќе суштествен аргумент, имено, споменатата ситуација на југозападната периферија од македонскиот ареал каде што друг тип балканско опкружување повлијало врз друг развоен пат на соодветните глаголски системи.

географски параметри треба да се бараат корените и на голем дел од разликите во функционалната оптовареност на *л*-формите во македонскиот и во бугарскиот стандарден систем. Врз тие разлики ќе се сосредоточам во натамошниот текст.

ФУНКЦИЈИТЕ НА *Л*-ФОРМИТЕ ВО МАКЕДОНСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК

Како што веќе спомнав, *л*-формата по потекло е партицип, глаголска придавка. Со други зборови: таа по потекло е глаголска форма делегирана да врши синтаксички функции на една придавка, а тие се – како што знаеме – во реченичната конструкција: функцијата на именскиот дел на таканаречениот именски прирок, а во рамките на именската синтагма: функцијата на определба на именското (супстантивно) јадро. Меѓутоа, што исто така веќе беше спомнато во овој текст, *л*-партиципот уште на прасловенска почва ја загубил втората придавска функција па му останала функцијата на именскиот дел во перифрастични предикативни конструкции. Во рамките на тие конструкции *л*-формата си ја чува својата првобитна активна дијатеза и стапува во конгруентна врска со помошните глаголски форми со иста таква дијатеза, најчесто со формите на глаголот **byti*. Таа си ја чува и својата „придавска“ менливост по род и број и – на реченично ниво – стапува во усогласена врска по род и број со именската синтагма во номинативен падежен однос. Што се однесува до нејзината видска карактеристика, *л*-формата ја повторува карактеристиката на глаголската лексема на која ѝ припаѓа. Потешко е, барем на балканска почва, да се определи темпоралната карактеристика на современите *л*-форми (првобитно тие биле *participia praeteriti activi*), но за тоа ќе стане збор подолу.

Во горниов преглед на категоријалните карактеристики на *л*-формата во современiot македонски јазик покрај темпоралната не случајно ја испуштивме уште и карактеристиката по глаголскиот начин. Имено, бројните стандардни перифрастични конструкции со учество на *л*-формата се разликуваат примарно по модалната, секундарно и по темпоралната карактеристика. Ќе ги наброиме прво сите тие конструкции, па ќе се потрудиме да одговориме на две основни прашања: дали се тие сами по себе еднозначни или се контекстуално зависни и каква е (каква може да биде) нивната карактеристика по начин и време.

Современите стандардни перифрастични конструкции со учество на *л*-формата се следниве: (1) формата *praesentis* од **byti* + *л*-формата, (2) формата *imperfecti* од **byti* + *л*-формата, (3) формата *optativi* од **byti* (со време претворена во неменливата частичка *би* + (формата *praesentis* од **byti* +) *л*-формата, (4) формата *praesentis* од **xъtēti* (со време претворена во неменливата частичка *ќе*) + формата *praesentis* од **byti* + *л*-формата, (5) формата *praesentis* од **byti* + *л*-формата од **jъmēti* + формата *singularis neutrius* од *-H/-T*-партиципот, (6) формата *subiunctivi praesentis* од **byti* + *л*-формата;

најпосле (7) и самата л-форма како таква може да претставува предикативен израз со оптаивно значење.

(1) Првата од горе наброените конструкции, *praesens* од **byti* + л-формата, т.е. типот *сум носел/носил, сум клал/кладел*, итн. е сигурно од клучно значење како за историската кариера така и за денешниот статус на л-формата. Стандардната парадигма го вклучува помошниот глагол само во прво и второ лице, додека третото лице го претставува само л-формата; л-формата по број и род се усогласува со именската синтагма во номинативен падежен однос (таканаречената субјектна синтагма), а кога таквата синтагма отсуствува, л-формата стои во максимално немаркираниот облик на среден род единина, сп. на пр. *Кога дошле децата, викаат, веќе било сосема темно.*, и сл.

Се работи за една парадигма која спаѓа во две категоријални системи: индикативниот (т.е. модално неутрален) темпорален и модално маркираниот – показател на категоријата статус. Во рамките на првиот систем (примарната функција на сум-перфектот) таа посочува минат настан без определена референција кон временската оска („минато неопределено време“); во рамките на вториот систем се посочува неиден настан, т.е. настан (процес, состојба...) сместен во сегашноста или во минатото, а кој на говорителот не му е познат од сопствено искуство, сп. ги на пр. исказите како *Тој бил лекар, Тој учел во Белград*, и сл., каде што „статусно позитивните“ еквиваленти на предикативниот израз можат алтернативно да гласат *е* или *беше, учи* или *учеше*, и сл. Се наложува прашање како да се протолкува претставената ситуација: дали имаме работа со две хомонимни перадигми или само со една која ставена во соодветен категоријален систем значенски му се прилагодува (т.е. добива толкување според контекстот на употреба). Ми се чини дека второто решение е поприфатливо – едноставно во рамките на модално маркираниот систем бројот на темпоралните дистинкции се редуира, што е општо позната појава. При таков пристап клучниот поим е токму неопределеноста, дистанцирање (сп. го терминот *distanced forms* во Лант 1952 и коментарот на авторот кон воведниот термин: „...these forms show an action viewed as distanced in time or reality.“ *op. cit.* 91), имперцептивност, односно – според Фридман 1977 – неафирмативност (која, согласно со овде предложеното толкување, би требало да значи отсуство на еднозначна референција на соодветните настани). Многу автори што се занимавале со овој проблем најчесто го прифаќаат таквото решение. Разликите се однесуваат на инвентарот и на релативната хиерархија на семантичките обележја на разгледаната парадигма, а неретко се само од терминолошки карактер.⁵

При утврдување на правилата на модалната варијација на разгледаната парадигма важна улога игра категоријата лице, т.е. дали протагонисти на

⁵ Разгледаното прашање привлекувало интерес на мнозина, пред сè странски македонисти (сп. Фридман 1977 и др., Хавранек 1983, Шанова 1980, Теунисен 1987, Фулон 1995).

настаните за кои станува збор се учесниците на говорната ситуација или таканаречените трети лица. Во првиот случај тешко може да се зборува за „недоживеаноста“, па не е ни чудно дека формите за првото и второто лице еднина на сум-перфектот најчесто или се употребуваат со надграден предикат на негација (тип: *Никогаш не сум бил во Париз*, и сл.) или пак се во служба на посебната имперцептивна варијанта, на адмиративот (т.е. изразуваат чудење, изненадување во однос на некоја ситуација или на нечија изјава (тип: *Ти си бил јунак!*, *Јас сум му рекол!*, и сл.).⁶ Како адмиративна можеме да ја оцениме и онаа употреба што Б. Конески ја наведува како „посебен вид на моментна констатација ... кога дејството станало надвор од вниманието на субјектот, или тој поради некоја причина не го забележал иако самиот бил засегнат од него или го извршил, така што дури во моментот на соопштувањето тој станува свесен за него како и за неговите последици.“ (Конески 1982: 473). Овој тип употреба ја илустрира Конески со примери: *Така, така, сум заспал*, *Ич да не сетам, сум го истурирл масилото*, *Оф, леле, што сум ти направила!* *Кори ме, сестро, карај ме, многу сум ти згрешила*, и др. (ibid., последниот пример е од текстот на В. Иљоски).

Што се однесува до евентуални правила во алтернацијата на примарните и секундарните л-форми во рамките на парадигмата на сум-перфектот, проблемот секако бара посебна анализа која би се спровела врз поголем корпус примери. Сугерираната од страна на граматичарите инструкција дека примарните л-форми служат за „прекажување на аористот“, а секундарните за „прекажување на имперфектот“ во јазичната пракса не важи од две причини. Првата, системска и основна, е повлекувањето на аористот од несвршените глаголи кој денеска во стандардниот јазик многу ретко се употребува и не само граматички туку и лексички е ограничен. Втората е од психолошки карактер но не без врска со првата – имено, родените говорители во чиј систем двете форми претставуваат одвоени функционални единици ги употребуваат спонтано во зависност од содржината на порака-та, според клучот: свршено/несвршено што не мора да се поклопува ниту да биде во свесна корелација со клучот: аорист/имперфект. Сум-перфектот се

⁶ Вреди да се истакне дека прецизно на ист начин е регулирана значенската варијација на турскиот имперцептив (според терминологијата употребувана во соодветните студии *presumptive* или *inferential*; сп. “When the utterance is in the first or second person ... the presumption is commonly that of some third person, not the speaker or the person addressed.” (Свифт 1963: 148) и натаму: “When inflected with the first person post-predicate suffixes, this element of surprise that such should turn out to be the case frequently carries the sense of a rediscovery of something forgotten...” (Ibid. 148). – Албанолозите (сп. Сытов 1994) словенскиот имперцептив го доведуваат во врска со албанскиот адмиратив. Се работи, секако, за иста или сродна семантичка категорија, меѓутоа македонската дијалектна географија покажува еднозначно дека имперцептивот во неговата основна прекажувачка функција е отсутен токму во југозападните говори, м. др. во Корчанско, каде што – несомнено под албанско влијание – е жива само неговата маркирана адмиративна варијанта (според парафразите на Сытов ‘гледам но не верувам’ а не и ‘не видов па не верувам’). Судејќи по современата употреба, на албанска почва елементот на чудење и недоверба секогаш бил присутен и следствено категоријата адмиратив се карактеризира со посилна емотивна маркираност во споредба со словенскиот имперцептив.

употребува или како фактивна конструкција (кога надвладува временска дистанцираност) или со суспендирана фактивност (за прекажување). Кај свршените глаголи во двете функции доминираат *л*-формите деривувани по стариот модел, кај несвршените или се генерализирале новите форми како *знаел, можел*, и сл. или – кај некои говорители – живи се алтернатиите *пил/пиел, јел/јадел, дошол/дојдел* и сл., при што доаѓаат до израз и временските и просторните параметри. Колку што е помлад носителот на стандардот толку е почиста корелацијата меѓу свршеноста/несвршеноста на глаголската лексема, од една страна, и примарните/секундарни *л*-форми, од друга. Колебањата постојат главно кај несвршените глаголи и еднозначно се поврзани со оние глаголски лексеми (како *пие, јаде, е...*) кои сè уште располагаат со аористна парадигма. Посебен проблем претставува нефактивната употреба на *л*-формите во рамките на кондиционалот и на субјунктивот (т.е. по *ќе, да* и *по ако*). Природно, во тој контекст доминираат секундарните (имперфектните) форми, а во говорот на младите тие се често единствени можни форми.⁷ Субјунктивот граден врз *л*-формите не го издвојуваме овде како посебна парадигма освен во случаите кога тој претставува самостоен исказ (сп. ја долу парадигмата (6)).

Во врска со разгледаната, клучна, парадигма (1) треба уште да се потсетиме дека во својата примарна перфектна функција таа во современиот македонски стандарден систем се нашла во директна опозиција со *има*-перфектот од балкански тип. Блаже Конески (1982: 504) пишува дека „заменувањето [*scil.* на двете перфектни парадигми – 3. Т.] е заправо можно доколку минатото неопределено време иде во своето основно значење на временски нефиксирано минато дејство.“ А во натамошниот текст истакнува дека за *има*-формите „е карактеристично означувањето на тоа оти едно дејство се извршило воопшто во даден момент, а не неговото сврзување со определен момент.“ (ibid.). Со други зборови, Конески, иако без употреба на овој термин, го подвлекува тука резултативниот карактер на *има*-перфектот којшто кај *сум*-оерфектот доста е избледен.

Да сумираме: од двете класични функции на перфектот во денешниот македонски стандард резултативната ја врши *има*-перфектот, додека *сум*-перфектот ја задржал претериталната функција и во определени контексти ја развил во имперцептивната.

(2) Втората парадигма со учество на *л*-формите, а со доминација на темпоралната над модалната значенска компонента, е онаа од типот *бев носел, бев одел, бев слушал*, т.е. формата *imperfecti* од **byti* + *л*-формата.⁸

⁷ Скицираниот овде опис на дистрибуцијата на примарните и секундарните *л*-форми во македонскиот стандард е генерализација од една мала анкета што ја спроведов меѓу родените говорители од неколку генерации.

⁸ Во постарите како и во дијалектните текстови може да се сретне и парадигма во која место имперфект се појавува *л*-формата (типот *бил дошол* и сл.), како и парадигма со петрифицирано *беше* за сите лица и обата броја.

Оваа парадигма врши неколку функции од кои на прв план се наоѓа релативната употреба за сместување на еден минат настан на временската оска пред еден друг апсолутно минат настан, т.е. класичната функција на *plusquamperfectum*. Таа во рамките на индикативот е единствената македонска стандардна парадигма која граматикализира еден релативен темпорален однос (т.е. однос што има само посредна референцијална врска со моментот на зборувањето) и спаѓа во доменот на граматичката категорија *taxis* која пренесува информација за редоследот на настаните, а не за нивниот директен сооднос со говорната ситуација. Втората функција на оваа парадигма, а која е јавен семантички дериват од првата, е експресивно истакнување дека се работи за еден настан сместен во далечно минато, т.е. изразување на еден апсолутен (не релативен), но експресивно маркиран темпорален однос. Во таа функција *plusquamperfectum* претставува маркирана варијанта на минатото неопределено време.

Сум-плусквамперфектот – иако ретко – се употребува и за прекажување. Конески (1982: 486) наведува карактеристичен пример од С. Попов: *По преценка на дедовците, времето кога си тргнаа гостите беше било како што сакаа тие.* Имперцептивната интерпретација се наложува и во однос на приведените во Граматиката на Конески (1982: 483–4) примери на дејство „претполагано, или такво за кое отпосле стануваме свесни“, на пр. *Готвејќи се за вечера ништо не зборна. Сигурно се беше пренесла во овој ден, денот на радоста.* или: *Кога се освестив повторно, визбата беше се исполнила.. Сигурно ми беа истуриле неколку кофи на глава да се освестам, оти кога ги отворив очите душемето беше бара станало а кофата ми стоеше на глава* (пример од К. Чашуле) – во овој последен пример покрај имперцептивната има и семантичка компонента на предминатото.⁹

(3) Третата парадигма со учество на *л*-формата е потенцијалот, т.е. една нефективна модална парадигма со идна временска перспектива. Стариот опатив од *byti*, кој претставува главен формант на таа парадигма, е сведен на неменлива частичка *би*; таа ја отвора перифрастичната низа, а по неа доаѓа *л*-формата; поретко во некои зацврстени обрати по *би* се појавува и формата *praesentis* од *byti* па *л*-формата, т.е. со други зборови – низата е формирана од *би* + сум-перфектот.¹⁰

⁹ Ј. Миндак обрнува внимание на една карактеристична функција на плусквамперфектот во текстовите на Цепенков. Се работи за една видска функција во рамките на имперцептивот. Цитирам: „Од сето кажано, може да се изведе заклучок дека формите на *plusquamperfectum* во прекажуваните текстови на Цепенков ја носат информацијата за измени на ситуации, важни од гледна точка на прикажување.“ (Миндак 1988: 132).

¹⁰ Љ. Конески по тој повод пишува: „Се вели и: *Би сум дошол, ако е времето арно.* Но обично вакви споеви се употребуваат како самостојни изрази со значење на укор за некоја работа што не се извршила: *Би си го чувала!* (Требало да го чуваш, кој ти е сега крив). *Би сте му кажале!* (Па тогаш зошто не му кажавте!).“ (Конески 1982: 499). Иако маргинална таа е мошне интересна модална конструкција – експресивно маркиран остаток од стариот, небалкански, *conditionalis irrealis*. Присутното овде значење на укор асоцира и на српската (и пошироко – словенска) конструкција *Била си му рети*, и сл. (сп. Тополинска 1991).

Основната перифрастична парадигма на потенцијалот, како што произлегува од горекажаното, не покажува менливост по лице. Информација за глаголското лице се чита од контекстот, а по потреба се истакнува со соодветната лична замена во номинативен падежен однос (т.е. во усогласена врска со *л*-формата: *јас би одела, ти би можела да го направиш тоа, ние би го поканиле*, и сл.).

И во оваа парадигма двете серии на *л*-формите варираат, но сепак не сосем слободно. Според зборовите на Конески „Од свршените глаголи не е овде обична употребата на несвршената *л*-форма, а од несвршените поретко ќе се употреби свршената *л*-форма.“ (Конески 1982: 499).¹¹

Би-потенцијалот е прасловенско наследство. Старата оптативна парадигма со време е изменета под влијание на парадигмата *aoristi* и на крај претворена во неменлива частичка. Во најстарите споменици ја наоѓаме оваа парадигма во функција на *irrealis* (Мошињски 1984: 270), но со време таа ја проширила својата функционална зона на сите типови условни конструкции. На македонската територија таа на време се повлекла пред новиот балкански *ќе*-кондиционал и во народниот јазик денеска претставува реткост. Во стандардниот јазик *би*-потенцијалот (во македонската терминологија: *можен начин*) е основна форма за изразување можни дејства и, најчесто, дејства пожелни од гледна точка на субјектот. Постои извесна тенденција тој во интелектуалниот јазик да се воведува и на место на *ќе*-кондиционалот за иреални дејства.

(4) Четвртата парадигма со учество на *л*-формата е онаа со частичката *ќе* надградена врз *сум*-перфектот, т.е. перифрастичната низа од типот *ќе сум одел, ќе си читал*, итн. Ова е, во македонската терминологија, идно прекажано време, втората клучна парадигма за оценката на современата функционална мрежа на *л*-формите во стандардниот систем. Имено, ова е парадигма со инваријантна имперцептивна интерпретација, парадигма никната од потребата да се најде форма за маркирана по категоријата статус употреба на *ќе*-кондиционалот, оној со идна како и оној со минато-идна перспектива.¹² Со други зборови: со никнување на оваа парадигма категоријата статус конечно и дефинитивно се граматикализирала, а со тоа и основната парадигма на *сум*-перфектот официјално се здоби со двојна категоријална интерпретација, т.е. – зависно од контекстот на употребата – се појавува во својата темпорална или имперцептивна улога.

¹¹ Колоквијално *л*-формата може да се испушти, сп. *Ќе одиш ли со нас на кино? – Би*, и сл.

¹² Во студијата што следи (Мак. *ќе падне* – буг. *нијх да падна*) се трудев да го образложам моето уверување дека во двете перифрастични парадигми надградени со *ќе* доминира модална, а не темпорална значенска компонента; затоа во однос на двете се служам со терминот *ќе*-кондиционал, а не со прифатените во македонската граматика термини: идно време и минато-идно време.

Ќе-кондиционалот како модална нефактивна категорија има редуциран темпорален систем, ограничен на идна проекција на настаните во однос на моментот на зборувањето или на некој минат момент (период), одреден како таков во однос на моментот на зборувањето. Разгледаната имперцептивна парадигма ги прекажува и двете темпорални варијанти, т.е. не е способна да сигнализира темпорални разлики (имперцептивниот кондиционал „не е менлив по време“).

Како единствена имперцептивна варијанта на *ќе*-кондиционалот разгледаната парадигма ги покрива сите функции на тој кондиционал, конкретно: не само правата кондиционална функција во сите нејзини варијанти туку и итеративната.

Во врска со оваа парадигма уште еднаш, и можеби најдрастично, се поставува проблемот на дистрибуција на примарните и секундарните *л*-форми. Б. Конески пишува „Можеме да речеме дека во литературниот јазик се зема редовно несвршената *л*-форма во состав на ова време [т.е. на идно прекажано време – 3. Т.]. Употребата на свршената *л*-форма (се разбира – кај глаголите што ги имаат двете форми) е понекогаш можна, но сепак необична. Сп.: *ќе си се наручала и ќе си рекла* (обично *ќе си речела*): ‘*ха така!...*’ (Е. Ежов).“ Дури од глаголот *сум* – вели натаму Конески – пообично е *ќе бидело* од *ќе било*.“ И заклучува: „Со еден збор, употребата на несвршената *л*-форма е овде нормална, додека свршената може да дојде по некој исклучок.“ (Конески 1982: 496–49). Толку од Блаже Конески. Кирил Конески во својата монографија за глаголските конструкции со *ќе* во македонскиот јазик (Конески К. 1990: 225, во фуснота 1) дава полн преглед на *л*-формите од аористна основа што се нашле во неговиот корпус од повеќе илјади примери. Ако не ги броиме примерите од текстовите на М. Цепенков ниту конструкцијата *ќе бил* (која има специфичен статус и слободно алтернира со *ќе бидел*), ниту најпосле конструкциите од типот ‘*ќе да + л*-формата’, тогаш остануваме со вкупно 32 примери меѓу кои доминираат деривати од старите корени **jьd-*, **nes-*, **lez*; овие примери се распоредени меѓу десетина автори, при што над три четвртини доаѓаат од текстовите на В. Малески, С. Јаневски, Стале Попов и Мето Фотев. По ова се гледа дека разгледаната парадигма и во поглед на дистрибуцијата на *л*-формата претставува важен доказ за граматикализацијата на категоријата статус во македонскиот стандарден јазик.

(5) Парадигмата што ја вклучува формата *имал* функционира како имперцептивна варијанта на *има*-перфектот, т.е. перифрастична низа од типот *сум имал видено*, *си имал сторено*, и сл. Оваа парадигма ја дополнува серијата докази за граматикализацијата на категоријата статус. проблемот на основата на *л*-формата овде не се поставува поради морфолошкиот идентитет на двете можни формации.

(6) Субјунктивниот императив и прохибитив од типот *Да си ја довршил задачата!*, *Да не си мрднал... Немој да си мрднал од дома!*, и сл.

(ограничени во принцип само на второ лице еднина и множина!) е – според моите информанти – посилен од неговиот парник без учество на *л*-формата, т.е. од типот *Да не мрднеш од дома!*, *Да ја завршиш задачата!*, и сл. Слушнав дури толкување според кое императивот граден врз *л*-формата како да носи сигнал дека говорителот не е конечен извор на наредбата, туку ја пренесува поттикнат од некоја „виша сила“, што би значело дека барем дел од родените говорители (помладите) чувствуваат тука имперцептивна нијанса.

(7) Клетвите и пожелбите од типот *Цркнал да бог да!*, *Дал ти бог здравје!*, и сл. претставуваат денеска лексикализирана маргина на системот. Овој тип самостојна, евидентно нефактивна употреба на *л*-формата ја потврдува нејзината „дистанцираност“, а може да се однесува безразлично на второто, третото и дури на првото лице.

Тука завршува нашиот преглед на функциите на *л*-формата во вербалниот систем на македонскиот стандарден јазик. Како што веќе беше спомнато, во номиналниот систем, т.е. во атрибутската функција таа не се појавува; впрочем оваа функција е загубена уште во прасловенското доба. Ни останува врз основа на спроведениот преглед да ја скицираме категоријалната карактеристика на македонската стандардна *л*-форма. Како што видовме, таа сама по себе модално не е маркирана а ја загубила на балканската почва и својата темпорална маркираност како минат партицип. И модалната и темпоралната карактеристика на гореразгледаните парадигми ја внесуваат помошните глаголски форми, а во однос на појдовната парадигма на сум-перфектот и контекстот на употребата. Истото *mutatis mutandis* се однесува и на категоријата лице, една типично вербална предикативна категорија што по дефиниција им е туѓа на партиципите. Поминувајќи на позитивните, живи категоријални обележја констатиравме дека:

– македонските *л*-форми се селективни во однос на дијатезата – тие без исклучок си го чуваат својот активен карактер,

– тие се менливи (парадигматски) по род и број, што исто така претставува стари наследени обележја,

– најпосле – а тоа е една нова балканска придобивка – тие кај дел од глаголските лексеми се формално менливи (парадигматски) во однос на категоријата вид. Сепак, проблемот останува на ниво на формата и на формално, површински мотивираната дистрибуција на соодветните форми, а не ја засега и нивната функција. Се разбира, секоја *л*-форма има вградена видска карактеристика, меѓутоа таа е *ex definitione* заедничка карактеристика на сите форми што ѝ припаѓаат на дадената лексема. Во однос на глаголите кои имаат само една *л*-форма (а тоа е статистичко мнозинство на македонските стандардни глаголи) оваа констатација и не бара коментар. ■Што се однесува до глаголите коишто барем потенцијално имаат по две такви форми, треба да се прави разлика меѓу свршените и несвршените. Сврше-

ните глаголи се служат со примарните *л*-форми (= од аористна основа) со исклучок на нашата парадигма (4) која бара форми од имперфектна основа (се работи за позицијата по *ќе* и по други сврзнички предкати кои и надвор од имперцептивот бараат секундарни, имперфектни форми); несвршените глаголи се служат редовно со секундарни форми (т.е. со форми на имперфектната основа). Од ова општо правило има и неколку исклучоци. Тие се (а) глаголот *сум*: тој се служи со формата *бил* која само во парадигмата (4) алтернира со *бидел*, (б) неколку глаголи како *јаде*, *пие*, и др. кои сè уште поседуваат аористна парадигма; меѓу формите *јал* и *јадел*, *пил* и *пиел* во таквите идиолекти нема значенска разлика. Како што се гледа, исклучоците се архаизми, значат поширока употреба на старите *л*-форми.

Со ова го завршуваме прегледот на функциите и на дистрибуцијата на *л*-формите во македонскиот стандарден јазик.

ФУНКЦИИТЕ НА *Л*-ФОРМИТЕ ВО БУГАРСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК

Во бугарскиот стандарден јазик функционалната мрежа на *л*-формите е поразгранета одошто во македонскиот стандард. Следствено, за да не се повторуваме, овде во принцип ќе се ограничине на прегледот и на дискусијата на оние особини на бугарските *л*-форми што му се туѓи на македонскиот стандарден јазик.

Првата важна разлика е фактот дека во бугарскиот стандард *л*-формите функционираат не само во рамките на вербалните перифрастични конструкции (што е резултат на спонтан континуиран развиток), туку и во именските синтагми во атрибуциска позиција (што е резултат на свесен вештачки потег на кодификаторите на бугарскиот стандард). Ќе ги разгледаме овде редум двете функционални зони на бугарските *л*-форми.

Прво ќе се сосредоточиме врз употребата на *л*-формите во вербалните перифрастични конструкции. Парадигмите со учество на *л*-формите се многу побројни во споредба со македонскиот стандард, но и тука има меѓу нив (во поограничен број) парадигми со темпорална и такви со модална значенска доминанта. Има исто така – барем во нормативните граматика – многу лостроги правила на дистрибуција на примарните и секундарни *л*-форми.

Она што го нарекуваме овде *сум*-перфект (и што во нашиот преглед на македонскиот систем го претставува парадигмата (1)) во бугарскиот систем се јавува како три различни парадигми:

– парадигмата (1а) претставува низа составена од формата *praesentis* од **byti* + аористната *л*-форма; оваа парадигма е позната главно во темпоралната функција како „минало неопределено време“ или „перфект“ (Грамати-ка БАН 1983: 2/318). Оградата „главно“ во претходната реченица се надовр-

зува на мошне интересните забелешки на Пашов. Имено, тој во својата „Практическа българска граматика“ (1989: 154–158) покрај „Преизказни глаголни форми“ издвојува и „Предположителни глаголни форми“ и условите на нивната употреба ги определува како што следи: „...да не сме били свидетели на действието и за него никој да не ни е соопшавал (може вобще да е немало свидетели), но ние можем ‘да възстановим’ действието по предположение, изградено въз основа на някакви факти, данни, последици, съпоставяния, догадки, умозаклучения и прочие. Предположението може да се изрази по лексикален път, както във всички езици: *възможно е, вероятно, по всяка вероятност, сигурно* и др. Но в българския език има и специални глаголни форми за изразяване на претположителна модалност, които бихме могли да наречем ‘предположителни’ или ‘умозаклучителни’. Предположителните глаголни форми се винаги сложни и се образуват по два начина: първо, с помошта на спомагателния глагол *съм* в сегашно време, който не се изпуска в трето лице, и миналото деятелно (свършено или несвършено) причастие, на пр. *той е чел* и *той е четял*, и второ, посредством глаголната частица *ще* и съответното изјавително глаголно време, като за подсилване може да се прибави и съюзът *да*. Или като продължим нашия пример *Той му написа писмо, но не го изпрати*, ако соопшаваме за тези действия само въз основа на претположение, ние ще кажем: *Той му е написал писмо, но не го е изпратил или...*“ Следи пример со *ще (да)* и заклучокот: „При тези изрази за всеки българин е ясно, че говорещото лице не било свидетел на действието и че за него не му е говорил никој, а че соопшението се гради само върху предположение.“ (ор. cit. 154). Го приведев целиот тој обемен пасус како доказ дека по оценката на Пашов парадигмата (1a) е бифункционална, при што – судејќи по горенаведената карактеристика (сп. фуснота 6) нејзината имперцептивна варијанта функционално потполно се поклопува со турскиот инференцијал. Останатите коментари во врска со статусот на таа парадигма во бугарскиот стандард ќе ги изнесам откако ќе ги претставам парадигмите (1б) и (1в). Да додадеме уште дека Граматиката на БАН го истакнува резултативниот карактер на „минало неопределено време“ кое „предава действието откџм резултата му или като общ факт посредством врџката му със сегашния момент...“ (Граматика БАН 2/354);

– парадигмата (1б) претставува перифрастична низа составена од формата *praesentis* од **byti* (само во 1 и 2 лице!) + аористната л-форма, што значи дека во 1 и 2 лице еднина и множина таа е хомонимна со парадигмата (1a); во бугарската граматика оваа парадигма е позната како „минало свършено преизказно време“, т.е. спаѓа во потсистемот на имперцептивот; според констатациите на бугарските автори таа е најфреквентна имперцептивна парадигма во текстовите со раскажувачки карактер (Граматика БАН 2/354);

– парадигмата (1в) претставува низа составена од формата *praesentis* од **byti* (само во 1 и 2 лице!) + имперфектната л-форма, што значи дека во 1 и

2 лице таа е хомонимна со опишуваната од Пашов инференцијална парадигма; функционално таа претставува имперцептивна паралела на парадигмите *praesentis* и *imperfecti indicativi*; со други зборови: таа ја неутрализира темпоралната разлика меѓу сегашното и минатото несвршено време налик на имперцептивната варијанта на македонската парадигма (1). Во Граматиката на БАН таа е претставена како две хомонимни парадигми: „сегашно преизказно време“ и „минало несвршено време“ (Граматика БАН 2/352, 355).

Трите претставени парадигми формално се разликуваат (а) по дистрибуција на примарната и секундарната серија л-форми и (б) по присуството на помошниот глагол во третото лице еднина и множина. Меѓутоа, додека дистрибуцијата на л-формите е строго додржана и еднозначно поврзана со соодветната видска содржина (грешките во дистрибуцијата се сметаат за супстандардни, сп. Граматика БАН 2/355–356, Пашов 1989: 123, 152), правилата на дистрибуцијата на помошниот глагол во третото лице се чинат неуверливи и вештачки, без јасна функционална мотивација. Имено, горенаведените забелешки на Пашов во врска со средствата за изразување на претпоставените дејства не дозволуваат отсуството на помошниот глагол да се поврзе со имперцептивната семантика; излегува како имперцептивната прекажувачка варијанта да не бара помошен глагол, додека адмиративната го вклучува, што не звучи уверливо. А, да подвлечеме, констатациите на Пашов се појасно формулирани, но истата информација за „особена предположителна или умозаклучителна модална категорија, която се изразява от темпорални форми, сходни с преисказните, но със запазен спомагателен глагол в 3 л. ед. и мн. ч.“ ја содржи и Граматиката на БАН (Граматика БАН 2/324), иако таму таа е поскриена и се пренесува како „забелешка“ со петит, т.е. ѝ се дава споредна важност. Згора на тоа во граматиката на БАН се набројуваат контексти и конситуации во кои „перфектот“ може да се појави без помошниот глагол. Тоа го дозволува таканаречената „статална употреба“ (т.е. употребата во констатации) (ibid. 320), на пр. *Влажно, мокро; ситен дъжд пръска, небото се разтопило на студена пара и премазало ниските къщи на селото* (Ив. Вазов). Натаму (ibid. 325) се набројуваат и примери на модалната нефактивна употреба на л-формите како по обратот *туку-виж* или во оптативните искази како на пр. *Хайде чорбаците – кучета ги яли, на тях кооперативното не им е при сърце...* (А. Гуляшкин).

Претставените состојби наведуваат на заклучок дека трите бугарски прадигми можат да бидат сфатени и како две парадигми што ги дели видската категоријална разлика и што ги карактеризира една статистичка корелација меѓу одделните темпорални и модални функции, на една страна, и присуството на помошниот глагол во третото лице на другата. Суштествената СИСТЕМСКА разлика меѓу состојбите во бугарскиот и македонскиот стандард е последица на статусот на аористот од несвршените глаголи во двата система: во бугарскиот тој спаѓа меѓу регуларните

темпорални парадигми додека во македонскиот претставува маргинална и лексикализирана појава. Оваа разлика е одговорна за построгата дистрибуција на примарните и секундарните л-форми во бугарските парадигми што го континуираат стариот словенски перфект. Што се однесува до дистрибуцијата на помошниот глагол – изгледа дека македонските и бугарските граматичари наложиле различна идеализација на истата варијабилна слика која покажува главно статистички разлики.¹³

Варијацијата на конструкциите со и без помошниот глагол во бугарскиот текст може да биде функционално искористена од страна на одделните автори. Така Г. Филдер ја опишува творечката постапка на П. Вежинов (Филдер 1995а, 1995б) и забележува дека парадигмата 1а се користи за одразување на настаните (состојби, процеси...) од втор план (backgrounded) додека парадигмите 1б и 1в служат како одраз на настаните што ја претставуваат главната динамична линија на настаните (foregrounded events). Интересно е дека една слична опозиција (формулирана во термините: статичното – динамичното) констатира И. Грицкат (Грицкат 1954) меѓу српскиот перфект (пандан на 1а) и таканаречениот „крњи перфекат“ (пандан на 1б и 1в). Паралелизмот на бугарската и српската ситуација сугерира дека соодветната тенденција била присутна на поширокиот словенско-балкански ареал и во западно-македонското подрачје довела до елиминација на немаркираниот, „послаб“ член на опозицијата.

За перифрастичната низа од типот *бил съм ходил, бил съм прочел*, и сл. во функција на „минало неопределено преизказно време“ ќе стане збор подолу.

На нашата македонска парадигма (2), т.е. на *plusquamperfectum* ѝ одговараат во бугарскиот систем две различни парадигми, една со темпорална, втората со модална имперцептивна доминанта.

Парадигмата (2а) претставува низа составена од формата *imperfecti* од **byti* + аористната л-форма, тип *бях ходил, бях купил*, и сл. Основните функции на таа парадигма не отстапуваат од оние што обично му припаѓаат на плусквамперфектот, со подвлечена резултативна нијанса кај свршените и процесуалната („акционална“) кај несвршените (Грамматика БАН 2/336). Се спомнува и маркираната модална употреба што Пашов ја карактеризира како „досежчание“, „припомняне“ (1989: 126) како во *Вие коя книга ми бяхте поискали?*, и сл., а која може да се протолкува и како имперцептивна нијанса.

Парадигмата (2б) претставува низа од л-формата од **byti* + формата *praesentis* од **byti* (само во 1 и 2 лице) + аористната л-форма, тип: *бил съм*

¹³ Мошне е карактеристично што по повод разликата меѓу бугарското минато неопределено време и имперцептивната варијанта на аористот пишува полскиот бугарист, Ф. Славски (1954: 139): „...czas przeszły nieokreślony i formalnie i funkcjonalnie odpowiada formie imperceptywnej (mowy zależnej) aorystu, np. *чел съм*. Różnicowanie tych form w 3 os. l. poj. i mn. jest sztuczne i w praktyce nieprzeznaczane“.

ходил, бил съм прочел, и сл. Таа ја неутрализира темпоралната разлика меѓу перфектот и плусквамперфектот, т.е. функционира како имперцептивен еквивалент на тие две индикативни парадигми.¹⁴ Впрочем, сето она што го рековме горе за формите и функциите на перфектот го наложува прашањето како семантички да се толкува неговото прекажување. Ситуацијата натаму се компликува поради уште една, третата функција, што бугарските граматичари ѝ ја припишуваат на парадигмата (2б). Имено, таа може да служи и за „по-силно преизказвање“ на фактивните искази (т.е. на сегашните и минатите настани) (Граматика БАН 2/361), а „това става обикновено, кога то се отнасяме критично, с посылно недоверие, неодобрение, ирония към чуждите думи, напр.: *Той се хвали, че бил живеел сега добре с другарите си...*“ (*l. cit.*). Имаме, значи, работа со типично адмиративна имперцептивна варијанта – функцијата која инаку им се припишува на паридгмата (1а) и (1б) (*op. cit.* 361–362). Земајќи го предвид претставениот функционален спектар на парадигмата (2б), а исто така и нејзината мала фреквентност, би рекла дека таа претставува експресивно маркирана варијанта на перфектот во сите негови функции.

Македонската парадигма (3) на можниот начин наоѓа во бугарскиот систем паралела во една перифрастична низа составена *mutatis mutandis* од исти компоненти, т.е. на пр. *бих ходил, бих казал*, и сл. Разликата во системскиот статус на македонската и на бугарската парадигма се состои во фактот дека бугарската има релативно послаба позиција, бидејќи е ограничена од две делумно изофункционални конструкции. Првата од нив е *conditionalis praeteriti* (буг. *бъдеше време в миналото, мак. минато-идно време*), а втората – секундарните имперфективни глаголи од типот *ядвам, търпявам* (Граматика БАН 2/369–371).

Преклопувањето со *ших*-кондиционалот е последица од фактот дека тој во бугарскиот систем слободно се употребува во функција *futurum praeteriti*, т.е. изразува реални услови проицирани во иднина во однос на некој апсолутно минат настан. Во денешниот македонски стандард оваа е маргинална функција на *ке*-кондиционалот кој претежно се јавува како *irrealis* или *iterativus* (сп. Тополинска 1994). Граматиката на БАН (2/371) го постулира следното разграничување меѓу „условно наклонение [т.е. *бих*-

¹⁴ За редуцираниот карактер на имперцептивниот потсистем многу прегледно кажува Пашов (1989: 151). Ќе го наведем соодветниот пасус: „Преизказните форми на сложните глаголни времена се получаваат, като се преизказва само формата на спомагателният глагол. Ако в сложната глаголна форма на изјавителното време участват два спомагателни глагола, преизказва се само първият. Знаем, че спомагателни глаголи в българското спрежение са *съм* и *ща* (и съответно *няма*), като се използват формите им за сегашно и минало несвършено време, а при преизказване двете времена формално съвпадат. Од това следва, че шестте сложни глаголни времена ше се разделят на три двойки преизказни времена, тъй като преизказните *бях* и *съм* ще съвпадат, а *също* и *щях* и *ще*, *няма* и *нямаше*.“ (*l. cit.*).

potentialis – З. Т.] и бъдеще време в миналото“: „...форми като *щях да правя*, *щях да служа*, *щях да потърся* изразяват действието с несъмнена положителност (като напълно решено и зависещо само от някои външни условия), докато форми като *бих заминал*, *бих услужил*, *бих потърсил* изразяват, че действието се предвижда само като възможно, но още не като решено и следователно зависещо не само от външни условия, но и от по-нанатъшното решение на даденото лице.“

На потенцијалната нијанса во значењето на секундарните *imperfectiva* како *јдвам*, *търпявам*, и сл. во македонскиот систем му одговара она што Конески го вика „категорија готовност“ (1982: 415). Меѓутоа, во македонскиот ова е едно од транспозитивните значења на формите *praesentis*, неограничено до одредена формална категорија. Во денешниот бугарски систем опишуваната појава е од маргинален карактер, соодветните форми „се употребават рядко в книжовния говорим јазик, а при писане дори се избегаат. В литературните произведения се среќат понякога в пряката реч на дејствуващите лица како отражение на говоримия език.“ (Граматика БАН 2/371).

Карактеристични се забелешките на Славски (1954: 147–148) во врска со релативната фреквентност на одделните конструкции – носители на бугарскиот „условен начин“. Тие се, според него, „1. Powoli zanikająca forma złożona z dawnego aorystu ... od słowa *сѣм* – *бих* i imiesłowu przeszłego tematu aorystu odpowiedniego czasownika ... 2. Rzadko używa się w języku literackim formy prostej trybu warunkowego. Tworzy się ją od niektórych czasowników za pomocą przyrostka *-вам* (niekiedy też *-ям*, *-ам*)..., 3. Często w funkcji trybu warunkowego używa się czasu *futurum praeteriti*.“ Како што се гледа, Славски забележува статистичка доминација на *щях*-кондиционалот во функција на условниот/можниот начин.

На горепретставената македонска парадигма (4) во бугарскиот систем функционално ѝ одговара низата *л*-форма од *щя* + форма *praesentis* од **byi* + *subiunctivus praesentis*, тип: *щял сѣм да ходя*, *щял сѣм да кажа*, и сл. Како и соодветната македонска парадигма, и бугарската претставува имперцептивна паралела како на *conditionalis praesentis* така и на *conditionalis praeteriti* (во бугарската терминологија: на „бъдеще време“ и на „бъдеше време в миналото“ и само контекстот овозможува соодветното дејство да се лоцира на апсолутната и/или релативната временска оска.

Покрај оваа (ќе ја нарекуваме овде парадигма (4а)) во бугарскиот систем постои и нејзината маркирана варијанта (4б) „за посилно преизказување“ (Граматика БАН 2/361). Таа претставува перифрастична низа во која над (4а) се надградува *л*-формата од **byi*, тип: *бил щял да дойде*, *щял сѣм бил да чета*, и сл. Неменливото *бил* може да се толкува како потсилувачка частица. Таквото толкување ми го сугерира Г. Филдер (усна комуникација).

Во бугарскиот темпорален систем спаѓа и една парадигма која нема директен еквивалент во македонскиот систем, а која и во својата основна и

во имперцептивната варијанта ја содржи л-формата. Се работи за еден вид *futurum exactum* (во бугарска терминологија: бъдеше предварително време), т.е. за третата парадигма (покрај перфектот и плусквамперфектот) со двојна временска ориентација и со резултативна значенска нијанса, и за третиот (покрај плусквамперфектот и кондиционалот *praeteriti*) член на темпоралната поткатегорија *taxis*. Споменатите две парадигми, чиј основен формант е неменливата частичка *ще*, ќе ги означиме овде соодветно како (4в) и (4г) (имперцептивната).

Бугарската парадигма (4в) од формална гледна точка претставува паралела на македонската парадигма (4), т.е. има облик на перифрастична низа составена од неменливата частичка *ще* (т.е. – историски гледајќи, 3 лице еднина од *хѹтѣти) + форма *praesentis* од *byti + аористната л-форма, на пр. *ще съм / ще бъда носил, ще съм / ще бъда прочел*, и сл. За илустрација приведувам примери на употреба според Граматиката на БАН (2/349): *Ще пристигнем късно. Децата ще са си легнали вече и сугурно ще са заспали* (разг.), *Сигурен съм, че като вляза, той ще е седнал край печката и ще се зачел така дълбоко, че няма и да ме усети* (разг.), *Като пристигнем, той ще е заминал, да.. заминал!* (П. Стъпов). Интересно е дека истата таа перифрастична низа изразува претпоставка сврзана со некој минат момент, т.е. се појавува во една од функциите карактеристични за македонската парадигма (4); еве и еден пример на таквата употреба што го дава Славски (1954: 44): *Няколко години наред, 1989–1991, той живее в село и не печати нищо. Доста преживявания ще е имал, а и доста мисли ще са минали по това време през глава на узряващия писател* (Боров, предговор кон *Елин Пелин*, Антологија). Додека Славски таквата употреба ја толкува како една од можните значења на *futurum exactum*, бугарските автори (Граматика БАН 2/349, Пашов 1989: 128) категорично инсистираат дека се работи за случајна хомонимија! Инаку, Пашов констатира дека „бъдеше предварително време“ се употребува ретко, бидејќи обично во соодветните ситуации говорителите се служат едноставно со „бъдеше време“, т.е. – во наша терминологија – со *conditionalis praesentis* (op. cit. 127).

Парадигмата (4г) (т.е. имперцептивната варијанта на (4в)) претставува перифрастична низа составена од л-форма од глаголот *шы* + форма *praesentis* од *byti (само во 1 и 2 лице) + *subiunctivus imperceptivus*, т.е. да + форма *praesentis* од *byti + аористната л-форма, на пр. *шыл съм да съм / да бъда донесъл, шыл съм да съм / да бъда чел*, и сл. Пример на употреба (Граматика БАН 2/360): *Когато дойдел пак след две години, той шыл да е завършил гимназията и шыл да бъде кандидат за университета..* Во Граматиката на БАН (l. cit.) наоѓаме и белешка дека во поново време оваа низа се заменува со *ще съм бил / бѣдел донесъл*.

Македонскиот резултативен потсистем претставен со парадигмата (5) (граден врз помошниот глагол *има*) нема директен еквивалент во бугарскиот систем. Резултативното значење се предава со „старата“ перифрастична серија градена врз глаголот *съм* (сп. горе).

Субјунктивните конструкции што во македонскиот дел од нашиот преглед ги претставивме под бројката (6) постојат и во бугарскиот, но, изгледа, тука се уште поретки. Граматиката на БАН ги спомнува попатно констатирајќи дека „сложната форма с *да*, основана върху формата за минало неопределено време, може понякога да се отнася и за бъдещи действия...“ Следи единствениот пример од народната песна: *До теб, Радо, да седна, до твойто дясно коляно, сакън да не си бегала*. (Граматика БАН 2/369). Во истата граматика во претходниот пасус наоѓаме и изненадувачка забелешка за „повелителното наклонение в минало време“ пропратена со примерот: *Дохожда ли някой от бајюви? Я буля, я децата. Ако са ти искали нещо, да си им дала. Да не си ги върнала празни* (Й. Йовков) (*l. cit.*). Пашов (1989: 145) го наведува примерот *След пет минути да си легнал*, и коментира дека тој тип изрази „са характерни повече за разговорната реч, но намират широко приложение и в художествената реч поради голямата си изразителност“, и дава пак еден пример од Йовков. Славски тој тип императив воопшто не го спомнува.

Наведената во македонскиот дел од прегледот под број (7) самостојна употреба на примарната *л*-форма во опсативна функција ја наоѓаме и во бугарскиот, сп. *добре дошле!; дявол го зел!; Вълци им яли главите!* (Славски 1954: 147)/.

Спроведениот преглед покажува дека во бугарскиот стандарден систем има повеќе перифрастични парадигми со учеството на *л*-формите одошто во македонскиот. Меѓутоа, – како прво – повеќето од нив му припаѓаат на имперцептивниот потсистем, кој во однос на индикативниот е формално редуциран, така што отворено останува прашањето дали да зборуваме за синкретизам или за редукција на функциите, а не само на формите. Со други зборови: дали е оправдано – како што тоа го прави Граматиката на БАН – да се бара издвоен имперцептивен парник за секоја индикативна и кондиционална парадигма; пооправдано се чини имперцептивниот потсистем да се разгледа како таков и *ex post* да се утврдат евентуалните темпорални еквиваленции меѓу неговите и членовите на другите потсистеми. Како второ, наспроти строгите правила на проскриптивната норма, узелната норма – судејќи по забелешките присутни во сите граматички описи – дозволува преклопување на некои имперцептивни парадигми со парадигмите од другите потсистеми, или – со други зборови – дистрибуцијата на помошниот глагол во третото лице не е сто по сто предвидлива.

Што се однесува до категоријалната карактеристика на бугарските *л*-форми, членовите на вербалните конструкции, разлики во однос на македонските состојби гледаме само во врска со категоријата вид. Имено, поради присуството во системот на аористот од несвршените глаголи, ред е да се зборува поскоро за секундарните *л*-форми како маркирани по

имперцептивност, а не и по несвршеност¹⁵. Инаку, тие ја чуваат својата наследена активна дијатеза како и менливоста по род и број.

Како што веќе спомнав горе, *л*-формите во бугарскиот стандарден јазик се појавуваат не само во вербалните перифрастични конструкции туку и во адноминалната атрибуциска функција. Ова се однесува исклучиво на примарните *л*-форми деривирани од аористната основа на свршените глаголи¹⁶ и претставува појава секундарно, вештачки воведена во стандардниот денаденаденасистем под туѓо (руско?) влијание¹⁷, непозната во месните дијалекти, а ниту во прасловенскиот и во старословенскиот јазик.

Во својата атрибуциска служба *л*-формата се однесува како права глаголска придавка (партицип), т.е. покажува морфосинтаксички особини карактеристични како за придавката така и за глаголот. Како придавка таа покрај по род и број е менлива и по определеност, т.е. се појавува со (определен и неопределен) член, а може и да биде поименичена со додавањето на членот. Нејзиното глаголско потекло ѝ дава одредена темпорална карактеристика во потсистемот на категоријата *axis* (имено, таа е показател на едно дејство минато во однос на дејството изразувано со конститутивниот реченичен предикат), а исто така и осигурува одредена валенција (т.е. способност покрај субјектната да врзува уште една именска синтагма во одреден падежен однос).

Како и сите придавки *л*-формата може да се појави и како рестриктивен и како апозитивен атрибут. Во втората функција, секако, нејзините можности да управува со една регистрирана именска синтагма се поголеми.

Пред да се сосредоточиме врз можните македонски еквиваленти на атрибуциски употребената *л*-форма, ќе се задржиме малку на споменатите нејзини валенциски особини.

Рестриктивно употребената *л*-форма најчесто остварува само едно-страна валенција, т.е. стои во усогласена врска со конститутивното именско јадро на синтагмата, сп. *Толкова ги бе потиснал с властта си онзи преял шегдажия. СД*¹⁸, *...взел ме, изглежда, за подранил пияница. СД, За миг*

¹⁵ Сп. и во Граматиката на БАН: „Миналото несвършено деятелно причастие означава преизказност.“

¹⁶ Интересно дека во ниедна бугарска граматика оваа информација не сум ја нашла.

¹⁷ Мирчев (1963: 218) вели: „Докато в старобългарския език миналото действително причастие на -л няма самостоятелна употреба, в съвременния литературен език то може да се употреби като определение и като обособена част в изречението. Това разширяване на неговата употреба е станало предимно под влияние на чужди езици“ Под „самостоятелна употреба“ се подразбира овде употребата надвор од перифрастичните вербални конструкции.

¹⁸ Бугарските граматики не се занимаваат посебно со синтаксата на атрибуциски употребената *л*-форма. Поради тоа во овој дел од мојата анализа бев принудена да прибегнам кон сопствена ексерпција. Еве го списокот на ексерпираниите текстови:

БП – Баева Е., Платното на Пенелопа, 1944 Пловдив, изд. „Христо Г. Данов“

ЗД – Златинов Д., Души за изтръгване, 1994 София, изд. „Труд“

НБ – Нинов Б., Духовите на Банишора, 1993 София, изд. „Контекст“

РГ – Русанов Л., Голямата планина, 1994 Велико Търново, изд. „Абагар“

СБ – Станоев Я., Блудния син, 1992 Велико Търново, изд. „Абагар“

СД – Станоев Я., Двойникът, 1985 Пловдив, изд. „Христо Г. Данов“

хвърлих поглед към наклеякалата редица РГ, и сл. Не е реткост рестриктивно употребената л-форма да ја придружуваат кратките заменски форми, меѓу нив и оние кои претставуваат анафорски проформи на управуваната именска синтагма, сп. *Те нападнаха всяко изпречило им се животното...* РГ, *...държах се с гордо спокойствие пред зяпналата ме публика...* СД, *...като че искаше да ни внуши, че до един сме натрапили му се тъпи негодници* СД, и сл. Сепак не е исклучено рестриктивната л-форма да управува полна синтагма, сп. *Тя се загръщаше в дрехата, като че се предпазваше от студените очи на Атина Палада и махналата за сбогом ръка на Телемах*. БП, *Последното, което видя, бе размахалият криле химатион...* БП.

Во функцијата на апозитивен атрибут, инаку нејзината најфреквентна функција, атрибутски употребената л-форма може да ги развие сите свои синтаксички потенци. Сп. на пр. *Кучето лаеше напористо, цялото настръхнало, оголило яките си зъби*. НД, *Настанил веднџ двамата в това тихо и уютно ъгълче, кдето думите имат своя смисъл, аз отлепих нос от стъклото...* СД, *видял ме веднџ между остриганите и облечени в раче нехранимаиковци, той се бе успокоил напълно за бъдешето на своята дъщеря...* СБ, и сл.

Најпосле, исто така неограничени можности на синтаксичката реализација има поименичната л-форма, сп. *...се натъкнах на објава за писмен конкурс между абитуриенти, от които заелите първите три места придоби- ваха правото да бъдат вкарани в софийския университет без приемен изпит*. СД, *Черковния праг прекриват или преситените тарикати, или изгубилите всякаква надежда да си подредят живота още тук, на земята...* СД, и сл.

Од спроведениот краток преглед јасно произлегува дека атрибутски употребената л-формата ги чува сите карактеристики на еден партицип, т.е. на кондензираната, второстепена во комуникативната хиерархија, пропозиционална структура. Следствено, нејзините еквиваленти во македонскиот текст се многу диференцирани. Обично тоа се зависни дел-реченици, во случај на рестриктивна употреба најчесто релативни, поретко декларативни (интенционални), во случај на апозитивна употреба најчесто темпорални. Сп. на пр. (а) *шест посърнали момичета* СД, т.е. ‘...девојки кои...’, *стар и преслужил дом* СД, т.е. ‘...куќа која...’, *появилото се дете* НД, т.е. ‘детето кое...’, и сл.; *Така те – автор и читател – сътворяват апологијата на Банишора, родила ярки човешки характери* НД, т.е. ‘Банишора која...’; (б) *...без да иска друга отплата, освен да ме види един ден стъпил сигурно на краката си...* СД, т.е. ‘...дека сум станал...’ односно ‘...станат...’ – за оваа втора парафраза сп. подолу; (в) *Едва прекривил вратата и студът ме сграбчи...* СД, т.е. ‘тукушто / веднаш откако ја пречекорив вратата...’, *Веднџ пристигнали, Елена светкавично смъкна джинсите и блузата си...* ЗД, т.е. ‘тукушто / веднаш откако пристигнаа...’, *Тогава то [scil. кучето] се качваше на терасата,*

и стъпило на сантиметри от края и, издаваше гърлести звуци... НБ, т.е. ‘...откога стапи...’, и сл.

Посебно интересни се контекстите каде што на бугарската атрибуцки употребена л-форма од интразитивни глаголи би ѝ одговарала македонската глаголска придавка. Еден таков пример веќе посочивме горе, а еве уште неколку: *и беспомошно погледна излезлия бай Илия* НД, т.е. ‘...излезени-от...’, *...изтаква да го отмине опасността, преструвайки се на умряло*. СД, т.е. ‘на умрено.’, *Още невлязъл втре и хайде обратно*. СД, т.е. ‘Уште невлезен...’ и сл.

Атрибуцки употребените л-форми во своите категоријални карактеристики се разликуваат од л-формите во перифрастичните вербални конструкции – категоријалната информација што тие ја пренесуваат е побогата согласно со нивниот основен статус на глаголски придавки. Имено, тие се еднозначно свршени, а не менливи по вид и во врска со тоа способни се да изразуваат временска претходност во однос на конститутивниот предикат на соодветната реченична структура.

*
* *

Сумирајќи ги заклучоците нема да ги повторувам овде сите горенаброени разлики меѓу состојбите во македонскиот и во бугарскиот стандарден систем. Ќе се задржам на неколку системски појави коишто – по мое мислење – се во голем степен одговорни за тие разлики. Треба да паметиме (1) дека двата стандардни система претставуваат идеализација на состојбите карактеристични за дијалектните комплекси кои во поширока перспектива сочинуваат алки на еден дијалектен континуум, но алки прилично просторно оддалечени, и (2) дека самите механизми на стандардната идеализација, свесно одбрана во двете јазични заедници, суштествено се разликуваат. Претставените разлики во однос на л-формите многу добро ги илустрираат горните две точки.

– Во доменот на перифрастичните вербални конструкции разликите м. др. се должат на:

(а) запазувањето на аористот од несвршените глаголи како жива формација во бугарскиот систем и неговата маргинализација во македонскиот. Се работи за СЛОВЕНСКИ АРХАИЗАМ на бугарската страна чие присуство придонесе кон различната во двата система дистрибуција на примарните и секундарните л-форми и – како последица – на целите парадигми со учеството на тие форми,

(б) присуството на разградениот потсистем на *има*-конструкциите на македонската страна, што претставува БАЛКАНСКА ИНОВАЦИЈА, која доведе до поограничена употреба и до функционално-семантичко осиромашување на македонскиот сум-перфект; резултативното значење кое на

македонската страна денеска е поврзано главно со *има*-системот, на бугарската е функција на *сум*-системот, што е пак СЛОВЕНСКИ АРХАИЗАМ,

(в) присуството на *futurum exactum* на бугарската страна, кое влијае врз зголемувањето на бројот на парадигмите со учество на *л*-формите, а кое претставува *sui generis* СЛОВЕНСКИ АРХАИЗАМ, односно резултат на доразвивање на една тенденција присутна *in nunc* во прасловенскиот и доразвиена во дел од словенските јазици (Мошињски 1984: 267–268, Штибер 1979: 244–245).

– Во доменот на именските синтагми атрибутската употреба на *л*-формата, која нема прасловенски ни старословенски корени, претставува вештачко решение свесно воведено од страна на кодификаторите на бугарскиот стандард со цел тој да се доближи до идеализираниот словенски (конкретно руски) јазичен модел. Впрочем, не се работи за изолираниот потез – на ист начин (т.е. без корени во современите бугарски дијалекти) во стандардниот систем биле воведени и *participium praesentis activi* и (во многу поограничена мера) *participium praesentis passivi*.¹⁹

Да сумираме: претставените денешни состојби во однос на *л*-формите се должат (1) на стари и понови разлики во развитокот на македонските дијалекти на една и бугарските на друга страна, како и (2) на свесното зачувување и идеализација на живата органска дијалектна структура од страна на македонските кодификатори и на свесно оддалечување од таа структура кон „идеалниот“ словенски јазичен модел од страна на бугарските.

¹⁹ Г. Филдер (усна комуникација) ми обрна внимание дека атрибутивната употреба на *л*-формите веројатно ја олеснува нивното резултативно (статичко) значење.

МАК. *ЌЕ* ПАДНЕВ - БГ. *ЩЯХ* ДА ПАДНА (ПАРАЛЕЛИ И РАЗЛИКИ)

О. Би сакала во овој текст да ги конфронтирам функциите и статусот на двете наведени во насловот конструкции (односно на парадигмите што тие ги претставуваат) во македонскиот и во бугарскиот стандарден јазик. Се надоврзувам на познатата работа од З. Голомб за балканскиот кондиционал (Голомб 1964), но додека тој има напишано студија од балканската (историска и современа) дијалектологија и ја изучува пред сè географијата на одделните формални и функционални варијанти на разгледуваната формација во дијалектите на балканските јазици (со посебен осврт кон дијалектите на македонскиот јазик), јас имам намера да се занимавам пред сè со местото на таа формација во современиот глаголски систем на македонскиот и на бугарскиот стандарден јазик. За четириесетте години поминати откако Голомб ја завршил својата студија македонскиот јазик закрепнал, ја проширил својата општествена база и се здобил со богата книжевна документација како сведоштво за авторските преференции во употребата на одделните глаголски формации. Сето тоа овозможува да се спроведе една сестрана конфронтација на стандардно ниво.

Перифрастичната глаголска парадигма којашто се наоѓа во центарот на нашето внимание во македонската граматичка терминологија се вика „минато-идно време“, а во бугарската „бъдеще време в миналото“. И двата назива ѝ даваат предност на темпоралната пред модалната значенска компонента. Таквиот пристап, пооправдан – како што ќе видиме – во бугарските одошто во македонските прилики, по мое мислење не им одговара на спектарот ниту на хиерархијата на функциите на разгледуваната формација. Следствено, овде ќе се служам со терминот „кондиционал“, што е впрочем вообичаена постапка во однос на паралелните формации во граматичките описи на другите, несловенски балкански јазици. Ќе се надоврзам и на една моја поодамнешна статија (Тополинска 1974) посветена на конструкциите *ќе + praesens* во македонскиот јазик. Ми се чини дека би било најадекватно да зборуваме за балкански *velle-conditionalis* со две темпорални варијанти, соодветно со идната и со минато-идната временска перспектива. Показателот на тој посебен „балкански“ начин на македонската почва е частичката *ќе*.

Предложеното термилошко решение има, се разбира, мериторна мотивација, па ќе се обидам да дадам една работна дефиниција на терминот „кондиционал“. Тој за мене е начин кој го прикажува соодветното дејство како планирано и остварливо под услов да не се појават некои објективни пречки. За пречките што би се појавиле во апсолутната иднина говорителот, се разбира, не може да има сигурни знаења. Многу посуптилна и покомпликувана е работата во однос на евентуални пречки кои (би) се појавиле или не во однос на едно минато планирано дејство. Како прво, дејството било планирано во минатото во однос на моментот на зборувањето, но пречките можеле да се појават или пред или по тој момент, а при оваа втора ситуација говорителот пак не може да знае нешто со сигурност. Како второ, и кога пречките би се појавиле во „апсолутно минато“, говорителот пак не мора да знае за нив. Во одделните јазични системи сите тие алтернативни временски аранжмани можат да најдат посебни показатели, така што функционалното поле на кондиционалот со минато-идна временска перспектива од систем до систем покажува многу варијации.

Со оглед токму на тие можни варијации изборот на *velle*-кондиционалот со минато-идна перспектива (во натамошниот текст: C_{ipf} т.е. *conditionalis imperfecti*) како објект на македонско-бугарската конфронтација не е случаен. Неговата судбина и неговата сегашност е, по мое мислење, максимално репрезентативна за еден „балканизам“, т.е. за една граматичка особина чие ширење низ балканскиот јазичен простор било поттикнато од прагматичните фактори (од потребите на успешна комуникација во мултилингвална средина, сп. Тополињска 1991, 1993а), а чија адаптација кон формалните и функционални системи на глаголските категории во одделните балкански јазици доведе до суштествени разлики во нејзиниот денешен статус во рамките на тие системи.

Од досегашното излагање јасно се гледа дека во термините на основната предикативна категорија $+/-$ фактивност/ и двете кондиционални парадигми: онаа со апсолутно идната и онаа со минато-идната временска перспектива, се наоѓаат на нефактивната страна, т.е. одразуваат ситуации (настани, процеси, состојби...) кои се дел од замислените (можните) светови, а не од оној што го перципираме како реален. Исклучиво во зоната на нефактивност се врши целата функционално-семантичка деривација што е карактеристична за тие парадигми во одделните балкански јазици. И токму ова е, се чини, најјакниот аргумент во полза на сместувањето на тие парадигми надвор од функционалното поле на индикативот.

Пред да поминам на анализа на материјалот уште една забелешка се чини потребна. Во горе предложената работна дефиниција на кондиционалот како глаголски начин експлицитно спомнав дека тој изразува дејство чија реализација зависи од некој УСЛОВ, т.е. дејство обусловено од некое друго дејство. Условот на говорителот во моментот на зборувањето може но и не мора да му биде познат. Ако е познат, може но не мора да биде експлицитно именуван во текстот. Ако е именуван, тоа може но не мора да

биде остварено во рамките на истата сложена реченица во која се појавува кондиционалната конструкција. Ако сепак и планираното дејство и условот од којшто зависи неговото остварување се изразени во една иста сложена реченична структура, тогаш имаме работа со таканаречениот условен период, во којшто дел-реченицата конституирана од *velle*-кондиционалот претставува таканаречена *аподоза*, додека дел-реченицата што го содржи условот претставува *протеза*. Значи: на семантичко ниво секогаш имаме работа со еден ист модел: ‘услов’ како двоаргументен предикат врзува две предикатско-аргументски структури $ПАС_1$ и $ПАС_2$. $ПАС_1$ претставува релација со која една друга релација е обусловена, $ПАС_2$ претставува релација којашто е обусловена од една друга релација. Нас овде нè интересираат конструкции во кои предикатот на $ПАС_2$ на површината на текстот се остварува како кондиционал за минато. $ПАС_1$ може но не мора да биде присутна на површината на текстот – таа може и да се чита од контекстот или од конситуацијата, а може и да остане непозната. Ако е присутна и ако се остварува во рамките на истата сложена реченица со $ПАС_2$, тогаш надредениот предикат, ‘услов’, добива површински показател во облик на конективот (сврзник? частичка?) *ако, да, ли...* На пр. *Знаеш, минатата недела ќе одев во Охрид.* – $ПАС_2$ е тука, $ПАС_1$ останува непозната; но може и: *Знаеш, минатата недела ќе одев во Охрид. Ама ми дојдоа гости од Полска.* – $ПАС_1$ се појавува остварена како аргумент на адверсативна релација претставена со сврзникот *ама*; недоаѓањето било еден од можните услови, нивното доаѓање е пречка; а може и вака: *Знаеш, да не ми дојдоа гости од Полска, минатата недела ќе одев во Охрид.* – соочени сме со полн условен период.¹ Во натамошниот текст ќе се служам со претставената терминологија и со претставената симболика.

Корпусот примери кој послужи за основа на претставените овде заклучоци доаѓа од повеќе извори: од предметната стручна литература посветена на разгледуваните конструкции, од ексцерпција на текстови со различен жанровски карактер, пред сè од убавата литература, најпосле – само во однос на македонскиот јазик – од радио- и теле-емисии и од разговори со носителите на македонскиот стандард. Повеќето македонски примери ги преземам од К. Конески 1990. Списокот на ексцерпираните бугарски текстови се наоѓа на крајот на студијата.

¹ Големб во својата книга (*op. cit.* 16) внесува *mutatis mutandis* исти дистинкции но ги согледува од друга функционална перспектива па се служи и со друга терминологија. Имено, разликува кондиционал зависен и независен („*zależny*“ и „*niezależny*“), при што зависниот е импликуван од страна на определениот синтаксички контекст („*kontekst syntaktyczny*“) додека независниот го толкуваме како таков со помош на соодветниот семантички контекст („*kontekst semantyczny*“). Служејќи се со „за мене поблиска терминологија би рекла дека во рамките на условниот период кондиционалот е граматикализиран, додека надвор од него се појавува само во функција на содржината (на семантиката) на пораката.

1. ФУНКЦИЈЕ НА МАК. *ЌЕ* ПАДНЕВ

Македонскиот *conditionalis imperfecti* (т.е. C_{ipf}) претставува перифразична конструкција со две компоненти: неменливата модална частичка *ќе* (по потекло 3 лице еднина од пс. **хѣѣти* 'velle') + парадигма *imperfecti* на соодветниот глагол.

Функциите на македонскиот C_{ipf} ги претставувам тука служејќи се исклучиво со материјалот од стандардниот јазик, а нивната хиерархија ја утврдувам врз контекстуалниот и врз статистичкиот принцип. Во резултат на таквата постапка и во однос на самата фреквентност на употребата и во однос на хиерархијата на одделните функции се добива една динамична слика која покажува извесно повлекување на истражуваната конструкција во некои функции и во некои стилски регистри. За тоа *ќе* стане збор пошироко во текот на анализата на одделните функции. Спомнатите два критериуми за хиерархизацијата на функциите, впрочем, обично тесно се поврзани. Првиот е толкувањето што го добива разгледуваната конструкција надвор од секаков (синтаксички и/или семантички) контекст, вториот е статистичкиот критериум, т.е. релативната фреквентност на употреба на конструкцијата во соодветна функција.

1.1. *Irrealis*. – Првата и основна според наведените критериуми функција е *conditionalis irrealis*, т.е. именување дејство (или, на нивото на ПАС, именување настан), кое – по оценка на говорителот и/или на неговиот потенцијален извршител можело да се оствари но било спречно и не се остварило или – според знаењата на говорителот – нема да се оствари во иднина. Со други зборови: се работи за дејство (настан) обусловено од некое друго дејство и неостварено поради (не)остварувањето на тоа друго дејство.

Од предложената работна дефиниција се гледа дека модалната компонента доминира над темпоралната – доминантниот предикат е неостварениот услов, додека темпоралната карактеристика не е еднозначно определена во однос на моментот на зборувањето – се работи за минато-идната или за апсолутната идна временска перспектива. Сп. *Ќе одев уште вчера за Охрид, но колата ми е расипана* (почесто) наспрема *Ќе одев уште утре за Охрид, но колата ми е расипана*, и сл.

Со оваа функција C_{ipf} се појавува во сите можни контексти вклучувајќи го тука и нултиот контекст. Еве неколку карактеристични илустрации средени според синтаксичките контексти:

– C_{ipf} во условниот период, т.е. со предикатот 'услов' изразен преку частички/конектори и со двата негови аргументи ($ПАС_1$ и $ПАС_2$) остварени како дел-реченици во рамките на истата сложена реченична конструкција; C_{ipf} ја конституира реченицата во аподоза, т.е. го претставува предикатот на $ПАС_2$; постојат два основни модели зависно од тоа дали во протаза (т.е. во $ПАС_1$) се појавува частичката *да* (основен показател на субјунктивот) или

частичката (сврзникот?) *ако*, т.е. (1) *Да дојдеше, ќе ти ја дадев книгата* наспрема (2) *Ако дојдеше, ќе ти ја дадев книгата*. Од двата модела првиот е маркиран, бидејќи *да* по дефиниција се појавува само во протаза на иреалните, а не и на реалните условни периоди. Маргинално, главно во публицистичкиот стил се појавува и третиот модел со *доколку*, т.е. (3) *Доколку дојдеше, ќе ти ја дадев книгата*; *доколку* е варијанта на *ако*, т.е. не е маркирано по иреалност. К. Конески во својата монографија (К. Конески 1990: 156–174) ја претставува и илустрира со примери комплетната комбинаторика на темпоралните и аспектуалните варијанти на предикатскиот израз во протаза на иреалниот условен период. Меѓу нив секако најинтензивни се гореспоменатите конструкции што изразуваат дејство неостварливо по моментот на зборувањето поради некоја постојна и веќе позната пречка, сп. *Да сум Некој ќе се речеше утре: нејасна индивидуа, босак на туѓ нос* (од текстот на Славко Јаневски), *Ах, да ми е тука револверот, сите ќе се разбегавте вчас, како чавки!* (од текстот на Јован Бошковски) ... Меѓу приведуваните од К. Конески тие два се единствени примери со експлицитна референција кон моментот на зборувањето (...*утре...*, ...*тука...*); останатите во протеза одразуваат услови-состојби или омнитемпорални или темпорално неопределени. Интересно е и дека меѓу примерите со *ако* во протаза не најдов ниту еден што би се надоврзувал на моментот на зборувањето. Како и да е, примерите од типот *Да си ти со мене, радо ќе одев уште утре*, а и оние од типот: *Да знам да пишувам, ќе ја претворев во роман оваа случка*, што родените македонски говорители ги прифаќаат како коректни, претставуваат евидентен доказ дека во иреалниот условен период модалната компонента доминира над темпоралната. Друг сличен доказ наоѓаме во „Синтаксата“ од Л. Минова-Ѓуркова (Минова 1994: 265). Пишувајќи за *ако* и *да*-моделите за изразување иреален услов таа констатира: „Оваа, типична конструкција за изразување иреален услов во нашиот јазик [...] во некои случаи може двојно да се интерпретира, на пример на реченицата: *Да бев на твоето место, ќе ги пофалев учениците*, можни се следните додатоци-коментари: а) *ама не сум...* и б) *ама не бев...*“/.

– C_{inf} во функција *irrealis* а надвор од условниот период може да се појави во три основни синтаксички контексти, сп. (1) *Ќе паднев, но ти ме поддржа*, (2) *Ќе паднев, бев веќе на работ на провалијата. Меѓутоа ти ме поддржа на време*, (3) *Ќе паднев. Фала ти!* Во сите три случаи имаме работа со адверсативна релација која претставува конвенционална кондензација на нешто како ‘можело да се случи *p*, но не се случи *p*, бидејќи се случи *q* и го оневозможи *p*’; со други зборови: надредената каузативна релација на површината на текстот е претставена како адверсативна со последицата, т.е. негација на *p* (изразена со *irrealis*) како прв аргумент и причината, т.е. *q* како втор. Разликите меѓу трите горе приведени примери се во степенот на експлицитност и во комуникативната хиерархија на изразуваните содржини. Во првиот пример соочени сме со една сложена адверсативна реченица. Во вториот истата содржина е разбиена на две сукцесивни реченици,

збогатена и со една додатна дел-реченица коментар и на тој начин појасно се истакнува самата адверсативна врска меѓу настаните. Најпосле во третиот пример причината зошто *p* не се случи воопшто не е изразена текстуално. Упатените ќе ја прочитаат од конситуацијата. Го допираме тука гореспоменатиот факт врз којшто се темели нашата оценка дека *irrealis* е основна функција на *C_{if}* во современиот македонски стандард. Имено, исказите како *Ќе падне*, *Ќе ти го даде*, *Ќе се спобудале вчера!*, и сл. Македонците без дополнителен коментар ги толкуваат како информации за настаните што не се оствариле.

Откако го претставивме клучниот сооднос за нашиот проблем меѓу модалната и темпоралната компонента на *irrealis*, треба да се кажат уште неколку збора за соодносот меѓу неговата модална и аспектуална компонента.

И категоријата ВРЕМЕ и категоријата ВИД граматикализираат содржини кои се однесуваат на временската карактеристика на настанот. Меѓутоа, додека под темпоралната карактеристика подразбираме непосредно или посредно приредување на настанот кон апсолутната временска оска, аспектуалната карактеристика се однесува на внатрешната временска организација на настанот². Така сфатена категорија ВИД без пречки се комбинира со модалната компонента на *irrealis*. Доминантно останува обележјето /– фактивно/, меѓутоа како неостварен и/или неостварлив можеме да го замислиме и временски заокружениот свршен настан што носи во себе измена на состојбите и настанот што трае (*durativum*) и, најпосле, повторлив настан (*iterativum*), т.е. две најтипични варијанти на несвршеното, сп. *Да не ја загубив книгата, ќе ја прочита докрај, Да не се расипа времето, ќе останев подолго, Да не ми забранија, ќе доаѓав секој ден*, и сл. Статистичката доминација на свршените глаголи во големиот корпус примери што ги приведува К. Конески во својата монографија се должи на фактот дека најчесто еден неостварен настан го замислуваме како темпорално заокружена целост.

Пред да завршиме со *C_{if}* во функцијата *irrealis* би требало уште да се каже дали тој во оваа функција има конкуренти во македонскиот текст. Од моите лични искуства произлегува дека како таков конкурент се јавува потенцијалот (во македонската терминологија: можниот начин). Така е барем во научниот стил. Имено, ми се случуваше лекторот дотерувајќи го мојот македонски текст да изврши соодветна интервенција, да кажеме, во реченицата како *Да не ги најде тие неколку примери, ќе рече дека..* да ми замени со *...би рекла дека..*, и сл. Ми се чини дека таквите интервенции не се баш во духот на македонскиот јазик.³

² Чанг и Тимберлејк (1990: III 213) пишуваат дека "Aspect characterizes the relationship of a predicate to the time interval over which it occurs".

³ Оваа спаѓа во серијата интервенции коишто, се чини, имаат за цел „дебалканизација“ на македонскиот научен стил. Така на пр. повеќе пати ми се случи типично балканската конгруенција од типот: *Тој е најтипичен пример на.., Тие се докажале што..*, и сл. да ми ја заменат со: *Тоа е најтипичен пример.., Тоа се докажале што..*, и сл.

1.2. *iterativus* – Оваа функција на C_{if} во предметната литература обично се определува како итеративно-хабитуална. Овде сум се определила за терминот *iterativus*, иако тој традиционално повеќе асоцира на една поскоро лексички а не граматички врзана семантичка особина. Се определив така, бидејќи C_{if} во соодветната употреба секогаш сигнализира повторливост на едно дејство, но не секогаш дозволува хабитуална интерпретација (т.е. не секогаш сигнализира и вообичаеност на дејството). Меѓу примерите на C_{if} во разгледаната функција има доста такви, кои сигнализираат повторливост, но не и вообичаеност на дејството. Се работи за примерите во кои иста релација врзува повеќе објекти (ист предикат се однесува на повеќе аргументи), т.е. за конструкциите од типот: *По некој од нив ќе рече дека...*, *Само понекогаш ќе се слушнеше по некоја песна...*, и сл.⁴

C_{if} за именување на повторливо дејство е доста фреквентен во македонскиот текст. К. Конески (1990: 191/192) пишува: „Според нашиот материјал, итеративно-хабитуалната употреба на минато-идно време, за дејство во минатото, е необично честа во раскажувачкиот стил (и во уметничката литература и во народната проза); од вкупно 3.500 примери на употреба на минато-идно време, на оваа функција доаѓаат скоро две илјади.“ Еве и неколку примери преземени од монографијата на К. Конески (1990: 192): *Свадба или друга некоја веселба ќе станеше, Мануш таму ќе се најдеше* (Г. Абациев), *Само по некоја тревка ќе се нишнеше на ветрецот и толку*. (В. Малески), *Само по некој коњ ќе свиснеше, само по некоја птица ќе исвиреше во блиските грмушки над нив и тоа беше сѐ*. (В. Подгорец), *Ќе го грабнев торбето и ќе свикав од вратата: „Одам на училиште! Па-па!“ И ќе бунев низ скалите*. (С. Јаневски) ... Сп. и (пак приведувам по К. Конески): *Ако се случеше во некоја бавча да се украде овошје, ние сите ќе потврдвеме: Кусале!* (Ј. Стрезовски), *Ако се случеше тоа, Мануил пак ќе започнеше по старото. Ќе играше карти, ќе скиташе по местата и дома ќе се враќаше ноќе многу доцна*. (М. Фотев) ... Како што се гледа од примерите, итеративната употреба на C_{if} е контекстуално врзана. Контекстуалните сигнали се од различен вид. Еден од најкарактеристичните е редување на две или повеќе дејства изразени со C_{if} во функција на опис на нечие карактеристично однесување во одредени прилики, тип: *Тој ќе дојдеше, ќе седнеше и ќе ни ги раскажеше најважните настани на денот...*, и сл. Друг карактеристичен контекст создаваат специјализирани лексички сигнали – показатели на (поголем од '1') број или а) на отсеочите на временската оска исполнети со соодветното дејство, или б) на објекти – учесници во тоа дејство, тип: *Секогаш / Понекогаш / Многу пати / Обично... ќе дојдеше сабајле...* или *По некој од нив ќе дојдеше порано...* или *Ќе ни раскажеше по некој виц...*, итн. Покрај прилошките формации функција на таков показател често врши темпорален сврзнички предикат како *кога, штом,*

⁴ За соодносот меѓу *habitualis* и *iterativus*, сп. Комри 1976: 26–27.

откако, откаго, додека (сп. К. Конески 1990: 195), тип: *Кога ќе дојдеше, сите се радуваа*, и сл.

За употребата на C_{if} во функција *iterativus* релевантен е изборот на видската форма на глаголот. Имено, огромно множество примери сочинуваат конструкциите со свршени глаголски облици. Во корпусот примери со кои располага К. Конески тие претставуваат над 90% (1990: 197). За жал Конески не си го постави прашањето кои се тие глаголи што се појавуваат во несвршен вид и дали тука може да биде од значење нивната лексичка семантика. Меѓу приведените примери во мнографијата најдов само три такви конструкции (од кои еднаста веќе ја цитирав порано), две од текстовите на Фотев и една од Ванчо Николески; еве ги: *Ако се случеше тоа, Мануил пак ќе започнеше по старото. Ќе играше карти, ќе скиташе по местата и дома ќе се враќаше ноќе многу доцна.* (МФ); *Првин тие беа шеги, а потоа тој ќе им ги раскажуваше повеќе пати и тогаш беа чиста навреда.* (МФ); и: *Додека мајка ми ја готвеше и вареше вечерата, тој ќе седнеше на старото триножно столче, ќе ги засучеше белите како снег мустаќи, ќе не собереше околу него и ќе ни раскажуваше приказни.* (ВН). Се чини и во трите случаи може да се догледа посебна мотивација за употреба на несвршени глаголи; во првиот со тоа се истакнува дуративен карактер на соодветните дејства, во другите два се работи пак за *durativum* и за потенцирање на повторливоста. Би ризикувала тврдење дека се работи за ретки случаи кога до израз доаѓа и видската категоријална семантика и семантичката карактеристика на стариот имперфект. *Mutatis mutandis* на сличен начин двојно е маркиран аористот од несвршените глаголи, само што тука имаме две компатибилни, а таму две инкомпатибилни обележја. Се разбира, заклучоците не се градат врз три примера, но сепак проблемот останува отворен; ќе се вратиме на оваа тема подолу. Засага ред е уште да го споменеме односот на специфичната дискурсивна еквиваленција на кондиционалот и на индикативот *imperfecti* употребени за изразување на повторливите дејства забележана и илустрирана од К. Конески (*op. cit.* 197). Еве ги неговите примери, сите од текстовите на Фотев: *Ќе станеше некое момче, ќе се доближеше до групата девојки и ги задеваше; Излегуваше на чардачето, ќе седнеше на столчето и уживаше; Ќе излезеше жена пред порти со цепеница во раката, и кога ќе ги видеше и старите луѓе со дечињата, се враќаше да донесе уште дрва.*

Во врска со доминацијата на свршените глаголи во конструкции со C_{if} употребен како *iterativus* многу интерсен коментар дава Голомб: „Wśród przykładów funkcji iteratywno-habituwalnej futurum praeteriti uderza przewaga czasowników dokonanych. Wydaje się to zrozumiałe, właśnie te czasowniki w formie preterytalnej nie nadają się z natury rzeczy do wyrażania procesów powtarzających się w przeszłości; stąd konieczność nadania im specjalnej formy podkreślającej tę ich funkcję.“ (Голомб 1964: 38). Оваа специјална форма е токму модалната, кондиционална надградба. Во наведениот пасус Голомб се обидел да одговори на прашањето како да им се овозможи на претериталните форми од свршените глаголи да пренесуваат итеративно-хабитуално значење. Праве-

цот на размислување се чини коректен а и потврден е со многу примери на ист тип семантичка деривација во другите јазици, т.е. на функционална еволуција: *conditionalis/potentialis* > *habitualis* (сп. Голомб, *op. cit.*, 180–193). *Notabene*, паралелата на македонската, и не само, македонската почва, не се ограничува на претериталните форми – итеративно-хабитуалното значење може да го пренесува и *C_{praes}* т.е. таканареченото идно време со структура: *ќе* + *praesens* и во таквиот случај пак доминираат конструкциите со свршени глаголи (сп. К. Конески, *op. cit.* 198)⁵. Јас, самата, на друго место (Тополињска 1993б) си поставив прашање која е семантичката разлика меѓу *Indicativus praesentis* (*I_{praes}*) или *Indicativus imperfecti* (*I_{imp}*) од несвршени глаголи на една страна и *C_{imp}* или *C_{praes}* на другата, и двата употребени во нивната итеративна функција. Одговорот кој ми се наложи гласи дека во случајот на индикативот имаме работа едноставно со /+ фактивна/ констатација, додека кондиционалот како нефактивен по самата своја природа носи една пресупозиција и една претпоставка. Цитирам: „... *Toj ќе дојде..* итн. носи претпоставка дека соодветна секвенца настани *ќе* се оствари во иднина и пресупозиција дека таа повеќе пати се остварувала во минатото; *toj ќе дојдеше..* итн. добива исто толкување само што сè е ставено во ‘минато-идна’ перспектива.“ (Тополињска 1936: 35). Со оваа интерпретација сакав да сугерирам дека кондиционалот во хабитуално-итеративна употреба ја чува својата модална карактеристика и место за она што се случувало, кажува за она што би можело да се случи уште и во иднина како што се случувало во минатото. Токму поради оваа значенска разлика двете серии глаголски конструкции за изразување на повторливите дејства, индикативната и кондиционалната (и двете со по две темпорални варијанти зависно од тоа дали точката на временската референција е идентична со моментот на зборување или му претходи) не можат да се сметаат за комуникативно конкурентни – тие функционално се разликуваат и се дополнуваат. Впрочем, на оваа тема *ќе* се вратиме подоцна.

1.3. *futurum praeteriti* – Оваа е секако хронолошки примарна функција на *C_{imp}*. Иако традиционалниот назив ја карактеризира како член на граматичката категорија ВРЕМЕ, овде – согласно со горепредложената карактеристика на кондиционалот – *ќе* ја толкуваме примарно како модална категорија која носи информација за она што би можело да се случи по една определена точка во минатото. Таквото значење на *C_{imp}* (т.е. *conditionalis potentialis* а не *irrealis*) во современиот македонски стандард е мошне ретко и се наоѓа на маргината на функционалната зона на *C_{imp}*. Б. Конески во својата граматика

⁵ Сепак, независно од кондиционалната надградба, има и други фактори што ги квалификуваат свршените глаголи за хабитуална (итеративна) употреба – таквата категоријална транспозиција може да се илустрира со полскиот јазичен материјал, сп. на пр. *Inni przygotowywaliby się do takiego występu tygodniami, a on — przyszedł; usiadł / przyjdzie, usiądzie i gotów jest wygłosić wykład na dowolny temat.*, и сл. На овој проблем *ќе* му се вратиме откако *ќе* ја претставиме бугарската ситуација.

(прво издание во 1953 г.) дава само три примери од современи автори и еден свој кој му послужил за да го протолкува разгледуваното значење. Овој пример на Конески: *Се збираа, ќе одеа в град станал антологиски пример* приведуван од сите автори коишто се занимаваат со „минато-идно време“. Ќе ги приведам и останатите три примери: *Синовите знаеја дека подруго не може и, како да речеше Ефта, тие пак ќе одеа* (В. Малески), *Тука Коле ја поголта сувата коринка што ја цаволеше и го накрена букарето со вода да ја потурне надолу, оти му застава во грчмакот и ќе го задавеше* (С. Попов), *Кога ја виде дедот Петко, ќе паднеше и тој во несвест како Илка* (С. Попов) – и двата примера од Попов еднозначно клонат кон *irrealis*. Голомб (1964: 12–14) ги приведува примерите на Б. Конески и додава уште четири коишто – како што пишува – ги собрал во резултат на анкета во кругот на македонските лингвисти. К. Конески (1990: 152–154) ги приведува примерите од Б. Конески и од Голомб и додава уште девет – единствени девет кои се нашле во неговиот корпус од неколку илјади примери. Тие се од Г. Абациев, роден во Дојран, а кој има живеено долго во Бугарија (2 примера), од М. Фотев, роден во Преспа, кој – како што веќе видовме – и инаку најчесто се служи со *C_{inf}* (5 примери), и по еден од Б. Павловски и од С. Јаневски. Покрај споменатите, сите автори-лингвисти наведуваат и извесен број примери од текстовите на Цепенков.

Спроведениот преглед јасно покажува дека функцијата *futurum praeteriti* во денешниот македонски стандард се наоѓа на маргина на функционалната зона на *C_{inf}*. Соодветната функција ја вршат разни модални конструкции како *требаше да, имаше да, можеше (да се случи) да...* а понекогаш и *C_{praes}*. Ќе се вратиме на таа тема откако ќе ја разгледаме бугарската ситуација.⁶

1.4. *suppositio* – На оваа функција на *C_{inf}* обрнува внимание Б. Конески во својата Граматика (Б. Конески 1982: 493). Ќе го наведат целиот соодветен краток пасус: „...во својата употреба ова време [*scil. C_{inf}*] претставува полна наспоредност со идното време. Така, и со него се искажува претпоставка: *Ќе да имаше едно осумнаесет години* (В. Малески). Сврзникот *да* може и да не се јавува во вакви случаи: *Младичот, што не ќе имаше повеќе од шеснаесет години, кога чу дека некој по име го вика, фати збунето да го бара* (В. Малески).“ Голомб (1964: 340) приведувајќи ги горните примери на Б. Конески оценува: „*Idzie tu o przypuszczenie rzutowane na płaszczyznę przeszłości, a więc rodzaj możliwości przeszłej*.“ Ќе се потрудам неговата формулација да ја протолкувам поексплицитно. Кога гледам дете и оценувам: *Тој ќе да има три години*, се служам со конвенционална, граматикализирана кондензација на нешто како ‘мислам дека тој има...’; *mutatis mutandis*, ако проицираме

⁶ Свесно не ги вклучувам во мојата анализа примерите на имперцептивниот кондиционал (*C_{ips}*), бидејќи тој ја неутрализира разликата меѓу идната и минато-идната временска перспектива.

една таква ситуација во минатото (т.е. сцената се одигрува во минато и констатацијата на нараторот гласи: *Тој ќе да имаше...*) парафразата би гласела или ‘помислив дека тој има...’ или ‘мислам дека тој имаше...’, зависно дали проценувањето на возраста на детето е синхронизирано со опишуваната сцена или со моментот на зборувањето. Конструкцијата *Тој ќе (да) имаше...* ја неутрализира таа разлика.

Досега, разгледувајќи ги формулациите на Б. Конески и на Голомб, го анализираме *C_{inf}* во функција на претпоставка врз еден единствен пример. Побогатиот илустративен материјал што го приведува К. Конески (1990: 190–191) овозможува подобар увид и подобро сфаќање на таа функција. Имено, под наслов „Преносна употреба на минато-идно време“, кој ништо не кажува за природата на соодветната употреба, се нашол материјалот кој кажува многу. Како прво, многу е карактеристичен инвентарот на предикатите врз кои се надградува претпоставката; како второ, карактеристично е до кои предикати стои, а при кои може да отсутува субјунктивното *да*; како трето, во врска со претходно споменатите правилности мошне е карактеристична употребата на глаголскиот вид; најпосле, како четврто, и фреквенцијата и условите на употреба на *C_{inf}* во функција на супозиција, во уште поголема мера одошто е тоа случај со останатите функции, претставуваат обележје на јазикот (на стилот?) на одделните автори. Сите тие, инаку тесно поврзани, моменти ќе ги разгледаме редум. За жал, во текстот на К. Конески нема информација колку примери на *C_{inf}* во функција на претпоставка се нашле во неговиот корпус и кој дел од нив го сочинуваат 21-от приведен пример.

Во 15 од 21 примери имаме работа со егзистенцијалните варијанти на глаголите *е* (13 примери) и *има* (2 примера). Во 14 од 21 примери кондиционалното *ќе* му претходи на *subjunctivus* а не на *indicativus imperfecti*. Сите индикативни примери се со глаголите *е* и *има*, 5 од нив се од В. Малески, по еден од Ц. Мартиновски и од *Историјата на македонскиот народ* објавувана во „Нова Македонија“. Ги приведувам сите: *Набргу не остана ни едно празно столче и потем се исполнија и патеките, се врамија и сидовите и се заколка вратата. Ќе имаше илјада души!* (Нова Македонија), *Но детето дишеше и, дишејќи, ја туриваше водата насобрана во диплите на кошулчето. Не ќе имаше повеќе од две години.* (В. Малески), *Пред два часа ќе беше кога, акајќи низ дабовите сенки, усети под нозете изгазен снег.* (В. Малески), *Дежурниот од Баталјонот ќе беше што затропа на вратата* (В. Малески), *Близу седум ќе беше кога трамвајот со бројот два застана на педесетина чекори од постојката Калемегдан.* (В. Малески), *Товарот тешки сандаци, муниција ќе беше, и динамит секако* (В. Малески), *тогај видовме рисјанин да води две жени, кокони, мислам оти тој ќе беше Немец* (Ц. Мартиновски). Ги приведов сите примери бидејќи дури тогаш привлекува внимание специфичната употреба на *C_{inf}* *ќе беше* кај Малески и сосем друг контекст на употреба на оваа форма кај Мартиновски. Имено, кај

Малески сите искази со *ќе беше* се двојно маркирани од гледна точка на таканаречената функционална перспектива на текстот: не само предикативниот израз – именски прирок конституиран од *ќе беше* – без исклучок се наоѓа на ударната рематска, почетна позиција, туку и неговиот именски дел редовно му претходи на глаголскиот, имаме, значи, работа со двојна инверзија. Од друга страна, кај Мартиновски *ќе беше* се наоѓа во интензионалната дел-реченица со експлицитно надградена модална рамка на претпоставка (*мислам оти...*). Приведените факти сведочат дека сме соочени со индивидуални обележја на авторскиот јазик, што заедно со мал број примери ја сместува тој тип употреба на C_{if} на маргината на македонскиот стандарден систем.

14-те примери на субјунктивниот C_{if} покажуваат други обележја. 9 меѓу нив претставуваат две конгруенциски варијанти на 3 лице, единската и множинската форма на глаголот *е*, т.е. *ќе да беше* и *ќе да беа*. Примерите се од М. Фотев (5), од В. Малески (3) и од Т. Георгиевски (1), повеќето од нив без инверзија. И сега стигнуваме, веројатно, до најинтересното: од останатите 5 примери 4 се со свршени глаголи. Ги приведувам сите 5: *ми се чини за слична работа сум читал песна, напишана од некој Германец, или ќе да зборуваше за тоа еден пијан селанец од Битола* (М. Фотев), *Игор ќе да се сети на тоа: па со пресегната рака започна да зборува*. (М. Фотев), *Дури тогаш забележа солзи крај носот. Или ќе да тогаш започна да плаче жената*. (М. Фотев), *Илинка ќе да почувствува студ, па така како што беше гола, се собра* (М. Фотев), *Рафалот ќе да мурече дека некој сепак мисли за неговиот крај...* (В. Малески). Во сите тие контексти лесно може да се примени горе-предложената парафраза ‘мислам/мислев дека се случило тоа:...', односно, со неутрализација на временската референција на надредената модална рамка ‘веројатно се случило тоа: ...’.

Ако прифатиме дека разгледаните примери претставуваат доволна база за генерализирани заклучоци, таквите заклучоци би гласеле како што следи:

- C_{if} во функција на претпоставка се појавува кај авторите што потекнуваат од југозападна Македонија,

- во сите разгледани примери C_{if} во функција на претпоставка е ограничен до третото лице иако, се чини, неговата категоријална семантика не го бара таквото ограничување,

- во *indicativus* C_{if} во функција на претпоставка се појавува само во случај на егзистенцијално употребените глаголи *е* и *има*, т.е. во идиоматизираните обрати *ќе беше* и *ќе имаше*; *ipso facto* тој е ограничен до имперфективни глаголи,

- во *subiunctivus* C_{if} во функција на претпоставка спаѓа во областа на отворена деривација но и тука претставува индивидуално обележје на јазикот на истите спомнати автори и – по самата своја природа – не е многу фреквентен.

Завршувајќи го прегледот на функциите на C_{if} во современиот македонски стандарден јазик би сакала уште да кажам дека историјата на функционалната деривација на таа конструкција е апсолутно еднозначна: *irrealis*, *iterativus* и *suppositionalis* сите се секундарно деривирани од *futurum praeteriti*; од синхрона гледна точка сликата е сосем друга: имаме три меѓусебно независни функции, *irrealis*, *iterativus* и *suppositionalis*, при што само првата е контекстуално независна, а истовремено и нејфреквентна; четвртата функција, *futurum praeteriti*, од која никнаа овие три, станала со време сосем маргинална. Привлекува внимание дека – со исклучок на *irrealis* каде што таквата можност е а priori семантички блокирана – постои потполна функционална корелација меѓу C_{if} и C_{pres} , што е суштествен аргумент во полза на нашето толкување на кондиционалот како начин со две временски варијанти. На мошне интересната дистрибуција на видските варијанти ќе се вратиме откако ќе го разгледаме и бугарскиот јазичен материјал⁷.

2. ФУНКЦИИ НА БГ. *ЩЯХ ДА ПАДНА*

Првата суштествена разлика меѓу бугарската и македонската ситуација е фактот дека во бугарскиот стандард кондиционалот се надградува врз субјунктивната а не врз индикативната парадигма; само маргинално, како понов, граматичарите бугаристи покрај типот *щях да падна* го спомнуваат и типот *ще падна*, *ще паднахмe* (Грамматика БАН 1983: 2/345; Славски 1954: 145). Се чини (сп. Голомб 1964: 83) дека соодветната формулација потекнува од познатата работа на Андрејчин (Андрейчин 1938); привлекува внимание дека Пашов (Пашов 1989), обично многу чувствителен на сите варијации на нормата, воопшто не го спомнува типот *ще падна*, *ще паднахмe*, не го најдов ниту во текстовите од убавата литература од кои вршев ексцерпција за оваа студија (сп. го списокот на крајот на студијата). Разгледаната разлика меѓу македонската и бугарската ситуација не е само од формален карактер. Менливоста на првата компонента на бугарската конструкција, нејзината вербална морфологија помага да се зачува врската меѓу категоријалната (граматикализирана) семантика на таа конструкција и сè уште живите остатоци од стариот полнозначен глагол со значење '*velle*'. Речниците и граматиките потврдуваат дека таквите остатоци постојат. Славски

⁷ Во врска со паралелизмот меѓу C_{if} и C_{pres} вреди да се спомне забелешката на К. Крамер (1994: 81). Пишувајќи за разликите во употребата на *ке е* и *ке биле* таа истакнува дека во функцијата на претпоставка се појавува исклучиво *ке е* и го објаснува тоа со фактот дека така употребеното *ке е* се однесува на настан сместен во сегашноста, а истовремено обоен со несигурност на зборуваачот во однос на неговата фактивност. Значи, *е* си ја чува тука својата основна временска референција. Ова толкување потсетува на она што го рековме горе за маркираноста на C_{if} *habitualis* од несвршените глаголи по дуративност. Со еден збор: од голем интерес се ретките случаи кои сугерираат двојна категоријална маркираност како проекција на двојната опозиција: свршено/несвршено од една страна и аорист/имперфект, односно футур/презент од друга.

(1963: 1200) пишува: „*Ща, щеш vi. (zwyyczajnie z negacją) chcieć, życzyć sobie*“, а оградата: „*zwyyczajnie z negacją*“ сведочи дека постои и извесна маргина на употреба без негација. Граматиките истакнуваат дека од двете можни конструкции со надградена негација попожелен е типот *нямаше да падна* одошто *не щях да падна*, Граматиката на БАН ја дава само парадигмата од првиот тип (Граматика БАН 1983: 2/350), додека Пашов (1989: 120) вели експлицитно: „Формите с *нямаше* имат много по-честа употреба, както е при отрицателните форми на бъдеще време, образувани с *няма*. За това допринася и двойствеността в значението на формите с *не щях*: *не щях да излизам* може да означава не само *нямаше да излизам* (тоест ‘не ми предстоеше да излизам’), но и ‘не исках да излизам’.“ Конструкцијата *щях* + *subiunctivus* која претставува бугарски модел на *C_{if}* е релативно поблиска до својата првобитна семантика, во споредба со нејзиниот македонски еквивалент е послабо граматикализирана и затоа поотворена за својата појдовна граматичка функција: *futurum praeteriti*. Интересно е дека бугарските лингвисти скоро без исклучок ја оценуваат токму како *futurum praeteriti*, т.е. „бъдеще предварително време в миналото“, односно даваат приоритет на временската значенска компонента, додека странските бугаристи обично гледаат во неа кондиционал, т.е. модално маркирана категорија. Таквата правилност јасно произлегува од прегледот на соодветната литература што го има спроведено Голомб (1964: 86: 86–92). Според пристапот што го промовирам овде тргнувајќи од основната дихотомија: +/ – фактивно конструкцијата *щях* + *subiunctivus* еднозначно се квалификува како *C_{if}*⁸. Останува да видиме каков е инвентарот и хиерархијата на нејзините функции.

2.1. *futurum praeteriti* – Како што спомнав, повеќето бугарски лингвисти оваа функција ја ставаат на прв план, иако не се ретки ни формулациите кои за доминантна функција на бугарскиот *C_{if}* го сметаат *irrealis*. Ќе се потрудам да докажам дека тие две становишта не се непомирливи. Впрочем, ексцерпирајќи текстови од поновата бугарска уметничка литература добив впечаток дека *futurum praeteriti* доминира не само во смисла дека *irrealis* може да се протолкува како една од нејзините контекстуални варијанти, туку и по самата своја фреквенција. Сепак, таквиот впечаток може и да биде резултат на мојот постојан контакт со македонските текстови каде што оваа функција е надживеана реткост (сп. горе). Еве една мала селекција од насобраните примери од моите бугарски лектири: *За Нор това беше последното премигване на надежта да се измъкне на вѣн от лепкавия търбух на синкретичния правобожествен камелеон Арак – черноглавите го наричаха Тиамат. Навѣн,*

⁸ Додека Голомб соодветната конструкција ја оценува како *conditionalis* тргнувајќи од нејзината синтаксичка функција во рамките на таканаречениот условен период, мојата појдовна точка е од семантички карактер: *conditionalis* претставува дејство коешто од својата точка на референција на временската оска е проицирано во иднина, т.е. чија реализација е обусловена од извесни идни состојби, биле тие експлицитно именувани во текстот или не.

кдето шеше да има свободата сам да избере улицата на неизбежното. ТИ⁹, Марио гледаше другаде, јавно не му се искаше да се забърква – по-късно шеше да си го признае. ТИ, Отвреме-навреме бегло поглеждаше електронни си часовник и мислеше за провалена вечер. Надя шеше да го чака и присъствието на детето сигурно шеше да обърка всичко. НД, Между нас зееше черно пространството на несподеленото и заплашваше да се превърне в бездна, в която шяхме да се блъскаме един в друг като прилепи. БП, Ако отмъщението на Бога бе спасило човека от безсмъртие, моето отмъщение шеше да ме спаси от Бога! БП, Елена не подозираше колко много събитията от настъпващия ден шяха да променят живота и. ЗД, Десетина дни покъсно Елена шеше да заклучи, че не само тялото и е грозно, но навярно има нешто нередно в това как то е устроено. ЗД, Утре шеше да е вече непоправимо късно. СБ, Да, това несъмнено бе моето заведение, където шях да отсядам всяка вечер и отдъхвам след изнурителния труд пред чаша евтино вино. Надявах се да създам по този начин в себе си постоянен навик, чувство за ред и спокойствие, които неминуемо ще се пренесат и върху страниците на бъдещата ми книга. СБ – приведов подолг пасус како илустрација за слободно редување на *C_{id}* и *C_{prae}*. Натаму: Ако знаех в каква ужасна каша шеше да ме забърква по-късно същият този човек, шях да побягна.. СД – интересна комбинација од *irrealis* и „правото“ *futurum praeteritum*; натаму: Както отдавна ми натякуваше, милата, че не съм я зарадвал нито веднъж с някакъв свестен подарък, кожухът шеше да е една скромна утеха за всичките и досегашни разочарования. СД, Това не беше никакво наказание, тъй като и без това имах нужда да поработя с мускулите си, пък и там вместо по пет, шях да полужавам по седем картофа на ден. (...) Шях да съжалявам само за двете шепи боб, които като продължител получавах на седмица. РГ, Предкусвах и как шяхме да се позабавляваме с жени, тъй като Дан сигурно шеше да покани. РГ, Тъй шяха да разговарят башата и майката на Иван Мангърров – дълго шяха да разговарят все за това, винаги; шаха да разказват на съседите.. ЦН, Какво си бе представил сцената на село, със своите старци, така сега си представаше, за кой ли път вече, наймалките детайли при съобщаването у дома. Щеше да го направи точно в дванадесет часа. ЦН, Може би трябваше предварително да ти искам разрешение. Щеше ли да ми го дадеш? ББ. До летище Балице отидоха със собствения му фиат, Луцина шеше да върне колата. ББ, Посветих моя сценарий на строителството. (...) Изобщо строителните процеси шяха да бъдат една внушителна илюстрација на душевните процеси. РС, ... като го завиех в книжката, майка ми едва ли шеше да надуши нешто. РС – примерот е на граница на *irrealis*; впрочем, Раинов е единствен меѓу ексцерпираните автори кај кого што *irrealis* е фреквентен, а *futurum praeteritum* претставува реткост. Примерите од другите автори лесно

⁹ Скратенките упатуваат кон списокот на ексцерпираните бугарски текстови на крајот на студијата.

можат да се множат, конвенционално приведов по два од секој текст. Од примерите јасно се гледа дека дејствата претставени со *C_{inf}* имаат само една точка на референција и таа е сместена во минато, додека нивното евентуално остварување може да се падне пред или по моментот на зборување; сп. и: *Сигурно сѐ да отида на нова среща с него, а засега искаж само да спя, да спя непробудно до утрешниот рог*. РГ, или: *Ако хармијата не бе пълна, можеха да накажат жената, ако пък останеха доволни, сѐ да я наградят*. РГ, итн.

2.1.1. *irrealis* – Со оглед на широката зона на употреба на *C_{inf}* во бугарскиот стандард, *irrealis* го оценувам како една од можните реализации на функцијата *futurum praeteriti* – во термините на темпоралната карактеристика тој е токму тоа: едно дејство од минато проицирано во иднина, за кое од контекстот или од конситуацијата дознаваме дека не се остварило. Еве неколку примери: *Никой немаше право да му дава од дажбата си, тѐй като с това щеше да наруши традицията*. РГ, *...портрети... Не бяха одветени с бои – това щеше да отнеме много време, пък и не беше нужно*. РГ, *Ако в оня миг можех да се откъсна от себе си, сѐ да видя, че навън притъмнява.. БП, Мислех си, че наистина е умрял, иначе нали все някой път щеше да ме потърси...* РС, *Имаше спортна фигура, искам да кажа, щеше да има, ако не бе никак сомнебуличен...* РС, *...а изпитите, дето уж щеше да ги взема, ги остави за наесен...* РС, *Сѐ да забравя елхата, донесена саморъчно...* РС, т.е. ‘ќе заборавав...’, итн. Оваа како и претходната серија примери јасно кажуваат дека бугарскиот *C_{inf}* и во варијантата *potentialis* и во варијантата *irrealis* се употребува и во рамките на условниот период и надвор од тие рамки, во ситуации каде што само поширокиот контекст (во жив дијалог – конситуацијата) кажува за која од двете варијанти се работи.

Пашов (1989: 121) обрнува внимание на значењето на глаголскиот вид за функционалната карактеристика на *C_{inf}*: „Обикновено бѐдеше в миналото от свършен вид означаваша неосъществено действие, напр. *Сѐ да падна, Каква глупост сѐ да кажа* (подразбира се: ... но не паднах, не кажах глупоста).“ Оваа опсервација убаво го потврдува сето тоа што го рековме за значењето на видската опозиција во контекст на употребата на *C_{inf}* во македонскиот стандард.

2.1.2. Во Граматиката на БАН (2: 347) како посебна „разновидност на иреалната употреба на бѐдеше време в миналото“ се издвојува неговата употреба со „особена отсянка на несигурност в осъществяването на действията или на анулираност на предвиджаното им осъществяване, напр.: *Ние сѐ да ходим утре на Витоша, но времето се развали, та дали сѐ отидем, не се знае* (разг.), *Ако не беше се разболял, щеше в момента да си на концерт* (разг.), *Довчера сѐ да ходим на кино, но се отказахме* (разг.), [...] *Та нали сѐ да правим сватба по Петровден...* – *Да не сте я отложили?* – *Мама и тате държат за наесен...* (Д. Ангелов).“ По моја оценка насекаде тука се работи за типични контекстуални варијанти на *futurum praeteriti* со неговите две можни интерпретации, како *irrealis* или како *potentialis* (во врска со првиот и четвртиот од горенаведените примери

тешко може да се зборува за „иреална употреба“), па нема потреба таков тип примери да се издвојуваат. Она што привлекува внимание како специфика на ваквата употреба е близоста до изворното занчење на ‘*velle*’.

2.1.3. *Mutatis mutandis* слично толкување се наложува и во однос на наредната варијанта што е издвоена во Граматиката на БАН (2: 347) – „отсянката на припомняне, на досешане. Срв. напр.: *Та къде шяхме да ходим тази вечер? Ах, да – на гости. Трябва да тръгнем навреме, за да не закъснее* (разг.), [...] *А-а, вие сте Катето, което щеше да го чака на Славейков тази вечер* (А. Касабов).“ Слични примери наведува и Пашов (1989: 121), сп. *Иванов къде щеше да заминава?, Ти кога щеше да се явяваш на изпит?, А, вярно бе, ти утре щеше да се явяваш на изпит...* Во оваа серија примери уште појако се наложува првобитното значење на помошниот глагол, сп. транспозиции како мак. *Иванов за каде сакаше/требаше/имаше да оди?*, пол. *Ivanov dokąd chciał/miał jechać?*, и сл.

2.2. За издвојување како семантички дериват на *futurum praeteriti* заслужува, се чини, една друга функција на бугарскиот *C_{iff}* што ја спомнува Пашов (1989: 121). Се работи за своевидна ублажена молба „за да бъдем по-учтиви в искането или пък искаме да подчертаем, че това, което предстои, не е решено сега, изведнџ, че то е назривало, че за него е мислено и по-рано: *Шях да те помоля нешо, Шях да ти искам малко пари и подобни.*“ И овде, како и во случајот со претходните две групи примери, се наложува транспозиција со ‘*velle*’, сп. мак. *сакав да те замолам...*, пол. *shciałam cię poprosić...*, но се наложува и македонскиот тип *ќе ве молам...* со идиоматска употреба на *C_{praes.}*.

2.3. *iterativus* – Бугарските граматички не ја бележат оваа функција на *C_{iff}* што е потврда на фактот дека е таа ретка и маргинална. Во ексцерпираниите текстови најдов еден пример, а и тој се наоѓа некаде на граница на основната функционална зона на *futurum praeteriti*. Еве го: *Долу в кухнята вече се тракаше и това бе Несторов, най-ранобудниот. Щеше да потрака, докато си приготви чая и закуската, после щеше да ги отнесе в стаята, а половин час по-късно пътната врата щеше да хлопне, което означаваше, че Несторов е поел към парка* – примерот е од кај Раинов кој и инаку – како што констатирав горе – отстапува од другите автори по мал број на примери од функционалната зона на *potentialis* – и двете особини го доближуваат до ситуацијата карактеристична за македонскиот стандард.

Реткоста и маргиналниот карактер на *C_{iff}* во итеративната функција нè соочува со прашањето со кои средства се изразува во бугарскиот стандард пресупонираната, односно репрезентативната¹⁰ итеративност, т.е. нефактивната повторливост сфатена како можност (готовност) дејството да се повтори. Одговор донесува Граматиката на БАН (2/344), каде што читаме за употребата на идното време (во овде предложената терминологија: *C_{praes.}*)

¹⁰ Со поимот ‘пресупозиција’ во однос на така употребениот *C_{iff}* во македонскиот текст се послужив во една моја статија (Тополинска 1991), терминот ‘representative’ го употребува Г. Филдер (Филдер 1993: 139).

„вместо повторително сегашно и минало несвършено време, напр.: [...] Майка му не даваше прашина да падне върху пода, върху килимите, столовете, леглата, масите, а той ... той ще влезе в къщи с изцапани обувца, ще остави учебниците си небрежно върху масата или стола, ще захвърли бельото, след като се преоблякъл, а тя тича след него (П. Стъпов), – Та едно време, като не е имало учени, по-добре ли беше? – казваше той. – Тогава хората не лъжеха, пламваше дядо Йорго. Ще му дадеш на изполица – зърно няма да изяде. Ще му дадеш пари под лихва – думица няма да ти каже (Г. Караславов)...“, итн. Во натамошниот текст авторот, В. Станков истакнува дека во оваа употреба доминираат презентски форми од свршени глаголи и дека се работи „за изразување на обобщено-повторителни действия, карактеризираши определено лице“ (ibid.). Во последнава формулација се гледа желба ваквата повторливост да се издвои и на семантички план и да се претстави како спомнатата веќе пресупонирана (репрезентативна) повторливост.

Од овој наш краток преглед произлегува дека:

– бугарскиот *conditionalis imperfecti* останува, општо земено, во рамките на својата првобитна функција којашто – согласно со термилошката традиција – ја разгледаваме под името *futurum praeteriti*, според нејзината темпорална компонента; ова значи дека има доста опсежно функционално преклопување на формите на C_{if} и на таканеречениот условен начин, т.е. на *potentialis* од типот *бих паднал*, и сл. Во Граматиката на БАН (2: 371) семантичката разлика меѓу тие две парадигми се толкува по линија на објективната (C_{if}) наспроти субјективната (P) обусловеност;

– на маргина на главната функционална зона на C_{if} се зацртуваат нови деривирани функционални варијанти како итеративната или гореспоменатиот модел на „учтива молба“, меѓутоа и по содржина и по фреквенција тие тешко можат да се толкуваат како посебни, издвоени функции;

– привлекуваат внимание сè уште живите семантички врски меѓу граматикализираниот C_{if} (посебно во споменатите негови маргинални употреби) и појдовното лексичко значење на помошниот глагол: ‘velle’.

*
* *

Пред да ги формулирам конечните заклучоци за различната поставеност на C_{if} во македонскиот и во бугарскиот стандарден систем, како и за можното потекло на соодветните разлики, да се потсетиме на заклучоците до коишто стигна Голомб во резултат на еден исцрпен преглед на формите и на функционалната зона на C_{if} во несловенските балкански јазици. Откога ги разгледа лингвистичките факти (т.е. формите и функциите на C_{if} во одделните балкански јазици) од една страна, и социолошките факти (т.е. условите за никнување на поширок билингвизам кој би овозможил меѓусебни калки и позајмувања) од друга, Голомб (1964: 178) констатира дека: „...najbardziej realnym (w sensie historyczno-społecznym) źródłem zapożyczeń strukturalnych prowadzących do „balcanizacji“ języka macedońskiego, bułgarskiego czy też

gwar południowo-wschodnio-serbskich była rumuńszczyzna, przy czym dla języka macedońskiego arumuńszczyzna. W związku z tym najprostszym tłumaczeniem izogramatyzmu między dakorumuńskim i bułgarskim conditionalem typu:

dakorum. gwar.	(v) <i>reāş să cînt</i> (v) <i>reāî să cîntî</i> (v) <i>reā(re)</i>	bulg.	<i>štjah da peja</i> <i>šeše da peeš</i> <i>štese da pee etc.,</i>
----------------	---	-------	--

względnie między arumunskim a macedońskim conditionalem typu:

arum.	<i>va (s) cîntām</i> <i>va (s) cîntāĭ</i> <i>va (s) cîntā</i>	mac.	<i>ke (da) peev</i> <i>ke (da) peeše</i> <i>ke (da) peeše etc.</i>
-------	---	------	--

byłoby przyjęcie kalki morfologicznej dakorumuńskiego w bułgarskim, a arumuńskiego w macedońskim.“ Толку Голомб. Што се однесува до формата на нашата конструкција доволно е да кажеме дека македонскиот стандард од двете варијанти со или без субјунктивната частичка *да* ја прифатил втората, со што уште повеќе се оддалечил од бугарскиот стандард. Покомпликуван е проблемот на функциите. Секако словенските балкански системи го позајмиле балканскиот *C_{ipf}* „заедно“ со неговата појдовна функција *futurum praeteriti*. Меѓутоа, не е лесно да се одлучи дали натамошната функционална деривација се вршела веќе на словенската почва или пак секундарните функции се исто така резултат на позајмување и интерференција. Овој проблем не можеме овде да го решиме не само затоа што тоа бара посебни истражувања на голем корпус постар дијалектен материјал, туку и затоа што правецот на таквата семантичка деривација е во голема мера определен со самата појдовна функција, кондиционално (т.е. модално маркирано, нефактивно) *futurum praeteriti*. Ова убаво го потврдува спектарот на функциите на англискиот кондиционал, а има и други бројни индоевропски паралели што ги наведува Голомб во својата книга (*op. cit.* 180–193). Овде ќе се ограничине на една кратка македонско-бугарска конфронтација на основните функции.

МАКЕДОНСКИ

БУГАРСКИ

<i>fut. praeteriti</i>	<i>C_{praes}</i> <i>треба да, има да,</i>	<i>C_{ipf}, C_{praes}</i>
<i>sensu largo</i>	<i>може да, (ретко) C_{ipf}</i>	
<i>irrealis</i>	<i>C_{ipf}, (ретко) би-potentialis</i>	
<i>iterativus</i>	<i>C_{ipf}, I_{ipf}</i>	<i>I_{imp}, I_{aor pf},</i> <i>C_{praes} (ретко)</i> <i>C_{ipf}</i>

Другите, помаргинални функции бараат натамошни проучувања за да се претстави соодветна паралела.

Посебно внимание привлекува употребата на видските форми како кај самиот *C_{inf}* така и кај другите изофункционални конструкции. Меѓу другото, во текот на нашата анализа како да бевме соочени со трагата на старата двојна видска опозиција: *verbum perfectivum* : *imperfectivum* и *aorist* : *imperfectum*. Имено, (1) во македонскиот *conditionalis imperfecti* во итеративна функција доминираат свршени глаголи; кога се појавува несвршен глагол, јасно доаѓаат до израз две имперфективни варијанти; *iterativum* и *durativum*; (2) во истата таа функција во бугарскиот систем во рамките на индикативот постои корелација меѓу дистрибуцијата на сврзничките предикати од една страна и употребата на имперфект од свршени односно несвршени глаголи од друга – имено *когато* обично се врзува со несвршен глагол, додека модално маркираните сврзници *като* и *штом* се врзуваат претежно, а *ако* исклучиво со свршените глаголи (сп. Филдер 1993: 120).

На крајот да го повторам она од што тргнав: *C_{inf}* претставува класичен балканизам во смисла дека соодветната глаголска формација постои во сите балкански јазици и претставува една од двете темпорални варијанти на *velle-conditionalis*. Меѓутоа – како што е случај и со другите балканизми – таа во одделните балкански системи, во нашиот случај конкретно во македонскиот и во бугарскиот, проникнала по различен пат а нејзината формална и функционална поставеност најчесто е обусловена со внатрешните состојби што во соодветниот историски момент владееле во системот-позајмувач.

СПИСОК НА ЕКСЦЕРПИРАНИ БУГАРСКИ ТЕКСТОВИ

- ББ – Банков Б. П., Светила и спътници, „В Л“, София 1994.
 БП – Баева Е., Платното на Пенелопа, „Христо Г. Данов“, Пловдив 1994.
 ЗД – Златинов Д., Души за изтръгване, „Труд“, София 1994.
 НД – Нинов Б., Духовите на Банишора, „Контекст“, София 1993.
 РГ – Русанов Л., Голямата планина, „Абагар“, Велико Търново 1994.
 РС – Раинов Б., Само за мъже, „Народна младеж“, София 1989.
 СБ – Станоев Я., Блудния син, „Абагар“, Велико Търново 1992.
 СД Станоев Я., Двойникът, „Христо Г. Данов“, Пловдив 1985.
 ТИ – Тодоров В., Иркала, страната на мъртвите, „Рошис“, София 1991.
 ЦН – Цончев Д., Ние, децата на голямата лъжа, „Абагар“, Велико Търново 1992.

МАК. ШТО - БГ. ЧЕ (ПАРАЛЕЛИ И РАЗЛИКИ)

Еден од најдинамичните универзални процеси во историјата на еден јазик е креирање мрежа врски меѓу пораката и нејзиниот контекст (или пошироко: конситуација), т.е. со други зборови, градење на дискурсот. Во овој контекст ќе стане збор за два показатели на споменатите врски: македонското *што* и бугарското *че*.

Двата показатели не се избрани случајно. Нивната необична полифункционалност како на синтаксички така и на семантички план и со неа поврзаната висока фреквентност ги поместува меѓу клучните елементи со чија помош „се шие“ соодветно македонскиот и бугарскиот текст, а истовремено носи печат на специфичните балкански услови во кои тие текстови „се шијат“.

Ќе ја претставам (1) македонската ситуација, т.е. (1.1.) речникот на македонските хомонимни *што*, со примери на употреба и со бугарските еквиваленти, па (1.2.) хипотетичната реконструкција на историјата на функционалната и/или семантичка деривација на македонското *што*, потоа (2) на ист начин *mutatis mutandis* ќе ја претставам бугарската ситуација, и најпосле (3) ќе ги сумирам паралелите и разликите меѓу македонските и бугарските состојби и ќе се потрудам да ги посочам балканските импулси коишто влијаеле врз нивното формирање.

1. ФУНКЦИИТЕ НА МАКЕДОНСКОТО ШТО¹

Македонското *што* го континуира прасловенското **чѣ-то*, а тоа е составено од **чѣ*, т.е. континуантот на праиндоевропската прашална замена од среден род со иста семантика и од „засилувачката“ частичка **-то*. На македонската почва **чѣто* го зачувало основното значење на прашалната замена за сè освен она што е позитивно маркирано како /+ живо/ (т.е. максимално сиромашно значење!), но истовремено се здобило со цела низа деривати како на семантички така и на синтаксички план. Ќе ги разгледаме овде редум.

¹ За функциите на македонското *што* имам веќе пишувано, сп. Тополинска 1988. Овде без големи измени ја применувам еднаш спроведената анализа.

Мак. *што₁ interrogativum* — *pronomen substantivum*. Се работи за директен континуант на пс. *что*. Тоа значи дека со помош на *што₁* можеме да прашаеме како за предмет, сп. на пр. *Што е ова?*, *Што ми донесе?*, и сл., така и за настан, сп. на пр. *Што се случува овде?*, *Што правиш?*, и сл., односно - на синтаксички план - дека во одговор на прашањето содржано во *што₁* можеме да очекуваме реакција како во вид на именска синтагма така и во вид на реченица. Со ист статус *что* е регистрирано во старословенските споменици. Синтаксички *што₁* функционира на две нивоа: како конститутивен член на именската синтагма и како комплетна синтагма, бидејќи *ex definitione* не е способно да прифаќа какви било модификатори. Морфолошки *што₁* е неменливо, т.е. стои надвор од категориите род и број, во номинативен и акузативен падежен однос влегува без додатни показатели, додека другите односи ги остварува во состав со соодветните предлози, сп. *На што личи тоа?*, *Со што се бориш?*, и сл. Поради неговиот „предметен“ карактер падежната парадигма на *што₁* е дефектна - недостасуваат показатели на два падежи изразито маркирани како /+ персонални/ - датив и посесивен генитив.

Во оваа своја основна функција македонското *што₁* нема конкуренти.

Основен бугарски преведувачки еквивалент на *што₁* е *какво*, поретко во иста функција се употребува и *шо*².

Мак. *што₂ interrogativum* — *pronomen adiectivum*. Се работи за *што* употребено како во исказите: *Што човек е тој?*, *Што проблеми ви се насобрале?*, и сл. Морфолошки *што₂* е неменливо, синтаксички функционира како придавка и алтернира со *каков*, -а, -о, -и, а се разликува од него по стилскиот регистар - имено *што₂* е поколоквијално, *каков* - покнишки.³ Во македонскиот граматички систем *што₂* претставува балканизам (по потекло романизам?); имено во балканските несловенски јазици нема лексема *што* би му одговарала содржински на *каков*, а да е со парадигматски род и број. Во рамките на македонскиот дијасистем *што₂* претставува семантички и синтаксички дериват од *што₁*.

Основен бугарски еквивалент на *што₂* е *какъв*, -а, -о, -и; граматиките (Грамматика БАН 3 1983, Пашов 1989) и не спомнуваат за некое друго решение, меѓутоа во текстовите, и тоа не само во дијалозите туку и во одавторскиот текст, наоѓам и *шо* за, сп. ...*Надзирателя се бе заел да попрочи шо за птица е свила гнездо в дома му...* СД, *Шо* за паника е това тука... СД, ...*знаеш го шо за стока е неиният...* СД, *Какво* става туја? - *запита строго* - *Шо* за данданија е това? СД, *Шо* за идиотшина? НД, итн. Се работи за една конструкција присутна и во западнословенските јазици (сп.

² Пашов (1989: 96) дури објаснува зошто му се дава предност на *какво*: „Тъй като доста често вместо *защо* се казва *шо*, когато питаме за причина, формата *шо* става двузвучна: *Шо* пишеш? може да означава *Какво* пишеш? или *Защо* пишеш?, затова се дава предпочитание на *какво* като еднозначно в случая въпросително местоимение...“

³ Интересно е дека во Грамматиката од Б. Конески (1982: 138) како основен пример на прашалната употреба на *што* се појавува токму *што*: *што работа донесе?*

на пр. полско *Co to za człowiek?, Co za kłopoty ma Basia?*, и сл.), а за која се мисли дека е калка од германското *was für...*

Мак. *што₃ exclamativum* – се работи за вторичен семантички дериват на *што₂*, исто така никнат под влијание на балканскиот контекст, употребуван не во прашалните, туку во извичните конструкции, сп. на пр. *Што дете!* во смисла ‘Какво чудесно дете!’, или *Што црна шамија на пероните!* во смисла ‘Колку црни шамии (т.е. колку жени во црни шамии) на пероните!’, и сл. Новото во однос на *што₂* е дека *што₃* алтернира не само со *каков* туку и со *колкав* – сето тоа по балкански модел.

Во бугарскиот ситуацијата е *mutatis mutandis* како во случајот на *што₂*, т.е. официјални еквиваленти се *какъв, колко/колцина*, додека во текстот на истиот Јанко Станоев наоѓам примери како: *Што за идиоти са това...*, и сл.

Мак. *што₄ – pronomen relativum generale*, т.е. семантички празен грама-тички оператор (конектор) што ја воведува односната реченица, попречи-зно: овозможува проширување на именската синтагма со односната рече-ница. Се работи, значи, за проформа со рангот на именската синтагма, којашто го дуплира родот и бројот на синтагмата што ја застапува како проформа, додека падежниот однос во којшто влегува е оној на застапуваната синтагма во рамките на односната реченица. Од сето ова произлегува дека *што₄* како релативна заменка мора да располага со категоријални показатели по род, број и падеж. Таквите показатели се кратките заменски форми и/или соодветните предлози, па така се создава комплетна парадигма од недис-кретни (= неконтинуирани) секвенци:

во номинативен однос: *што*, сп. на пр. *човекот/жената/детето што ни се доближува, луѓето што ни се доближуваат*, и сл.

во акузативен однос: *што...го, што...ја, што...ги*, сп. на пр. *човекот/дете-то/жената/луѓето што го/ја/ги видов вчера*, и сл.

во дативен однос: *што...му, што...и, што...им*, сп. на пр. *човекот/дете-то/жената/луѓето што му/и/им ја дадов книгата*, и сл.

во инструментален однос: *што...со него/неа/нив*, сп. на пр. *човекот/де-тето/жената/луѓето што разговарав со него/неа/нив*, и сл.

– само во дијалектниот јазик можно е и:

во локативен однос: *што...во/на/од/под...него/неа/нив*, сп. на пр. *чове-кот/детето/жената/луѓето што од кај него/неа/нив доаѓам...*

во генитивен однос: *што...негов/нејзин/нивни*, сп. на пр. *човекот/де-тето/жената/луѓето што ја купив неговата/нејзината/нивната кука...*

Да додадеме веднаш дека последните три конструкции во стан-дардниот израз се мошне ретки и регионално маркирани – сигнализираат говорители со јужно-македонско потекло.

Како релативизатор на именската синтагма *што₄* алтернира со *кој(што)*, *кое(што)*, *која(што)*, *кои(што)*. *Кој(што)* има повисок стилски регистар од *што₄*, карактеристично е за пишувачан интелектуален израз, а во инструментален, локативен и генитивен падежен однос е единствена конструкција допуштена според високата норма. За *што₅* кое се појавува како постпозиција во *којшто* ќе стане збор подолу.

*Што*₄ е синтаксички дериват на *што*₁ никнат во таа своја функција веќе на старословенска почва. Развојниот механизам кој доведе до формирање на македонското *што*₄ со сета негова парадигма познат им е и на другите словенски јазици и во повеќе словенски системи формално-функционалните еквиваленти на македонското *што*₄ претставуваат денес една одлика на дијалектниот и на разговорниот јазик. Се чини дека процесот е отиден најдалеку во лужичкиот (Михалк 1987).

Во бугарскиот јазик на македонското *што*₄ му одговараат (1) менливата по род замена *който, която, което, които* и неменливото *relativum generale* *що*. За разлика од македонското *што*₄ бугарското релативно *що* не се сврзува со предлози и како средства за сигнализирање падежни односи располага само (потенцијално) со кратките заменски форми (Ницолова 1986: 136–7); најчесто разликата меѓу номинативниот и акузативниот однос се чита само од контекстот, сп. *весникът, що получавам* (како и: *весникът, който получавам*) наспроти *колелото, що ми откраднах* (како и: *колелото, което ми откраднах*), и сл. (примерите ги преземам од Пашов 1989: 98). Меѓутоа, најинтересно е дека односот на бугарските *който* и *що* е токму обратен од оној меѓу македонските *кој(што)* и *што*₄. Цитирам: „... *изреченията с којто, която, което, които* са нормални, стилистичко немаркирани, *присъщи* и на говоримия, и на писмения език, докато *изреченията с относително местоимение що* звучат по-книжно, *присъщи* са на художествения стил, и то у по-стари автори...“ (Пашов 1989: 98).

Како *relativum generale* *што*₄ може анафорски да упатува не само на именската синтагма, туку и на целата реченица што му претходи, сп. на пр. *Тој не дојде, што ме зачути, Надвор бурата стивна, што само го продлабочи мојот внатрешен немир*, и сл. И во оваа функција *што*₄ располага со горенаведената парадигма, сп. на пр. *Арно ама на југ рано паѓа мракот што не го предвидов во моите планови*, или: *Таа откажа со што не можев да се помирам*, и сл. Маргинален конкурент на *што*₄ во оваа функција е *коє*.

Во бугарскиот јазик во разгледуваната служба се јавува *което*.

Во својата функција на универзален релативизатор *што* претставува своевиден „влез за реченица“, показател на синтаксичка акомодација на една реченична конструкција. Има неколку типови на таквото *што*.

Мак. *што*₃ – постпозитивна частичка за воведување релативна дел-реченица. – Се работи за оператор којшто прашалните заменки ги трансформира во релативни, т.е. кој од *кој?*, *која?* итн. прави соодветно *којшто*, *којашто*, итн.⁴

⁴ Во дијалектниот јазик на западно-македонското подрачје *што*₃ во *mutatis mutandis* иста функција го среќаваме и како постпозиција на показните заменки, мислам на исказите како *Се скриши јаболкницата од таа што падна*, *Го видов човекот со тој што бевме вчера*, и сл. Познато е дека во индоевропските јазици релативната функција ја преземаа или прашалните или пак показните заменки. Се чини дека приведените конструкции претставуваат трага од присуството на оној друг механизам во рамките на македонскиот дијасистем. Линеаризацијата на предлозите сведочи дека имаме работа токму со *што*₃, а не со *што*₄.

На македонското *што*₅ во бугарскиот јазик му одговара постпозитивната частичка *-то*, која функционира на ист начин.

Мак. *што*₆ – постпозитивна частичка – предлошките предикати-конектори, кои отвораат влез за именската синтагма, ги претвора во предикати-конектори кои отвораат влез за реченица. Се работи за составите како *зашто*, *пошто*, *одшто*, и сл. Функцијата на *што* не е тука, сепак, само синтаксичка. Соодветните предлози примарно претставуваат формализација на просторните релации со чија помош се дополнува и/или се модификува значењето на глаголскиот предикат којшто ја врзува предлошката именска синтагма. По пат на познатата семантичка деривација истите тие предлози можат и да бидат носители на темпоралните релации и ев. на каузативните релации. Проширени со постпозитивното *што* изразите како *зашто*, *одшто*, *пошто* стануваат носители исклучиво на каузативни релации, односно формализации на разни типови каузативни релации меѓу два настана, т.е. на двоаргументни предикати кои врзуваат исклучиво пропозиционални аргументи. Што се однесува на патот на синтаксичката деривација, се наложува хипотетична секвенција од типот: *...за тоа што... > ...затоа што... > ...зашто...*, и сл.⁵

Како структурна паралела од бугарскиот јазик можеме тука да ги наведеме каузативните сврзници-предикати *што* и *зашто*. Паралелата се состои во фактот дека истата таа постпозитивна частичка *-то*, што ги деривира релативните заменки, се покажа продуктивна и во доменот на деривацијата на каузативните предикати-конектори.

Мак. *што*₆ го наоѓаме исто така во функција на постпозиција која од едноаргументни частички-предикати деривира двоаргументни сврзници-предикати, како што се, на пр. темпоралното *тукушто*, каузативното *макар што*, и сл. Тука спаѓа и последичното *така што* како континуиран состав (т.е. различно од *така...што*, сп. долу); ова ни докажува колку е лабилна и конвенционална на синтаксички план границата меѓу релативните и екстензионалните дел-реченици.

Како бугарска паралела овде би можеле да го наведеме типот *макар че*, *въпреки че*, и сл. Оваа паралела е посложена од горенаведената деривација со *-то*. Во позадината таа ја има целата функционална разгранетост на бугарското *че*, за којашто ќе стане збор во вториот дел од оваа студија.

Мак. *што*₇ го дели една чисто конвенционална граница од *што*₆. Се работи за *што* како втор дел од дводелните состави од типот *така...што*, *толку...што*, *таков...што*, *толкав...што*, и сл. Со други зборови, се работи за *што* во неконтинуирана постпозиција на заменските придавки и прилози, а со функција на создавање на сврзници-предикати носители на последич-

⁵ Како вторичен дериват од *што*₆ во колоквијална употреба постои и едно *што interrogativum causativum*, како на пр. во: *Што викаш толку?*, *Што си го зел ова куферче?*, и сл. Налик на *зошто?* ова е прашање како за причина така и за цел на некое дејство.

ната релација. Заменските форми во првиот дел од составот го посочуваат предметот и/или настанот кој говорителот го толкува како причина на настанот оформен во дел-реченицата што ја воведува *што* како втор дел од составот, сп. на пр. *Ме налути толку неговото однесување што не можев да му одговорам мирно.*, или: *Тој имаше таков темперамент што ништо не можело да го скроти.*, и сл. Сп. и: *Тој така ме нанервира што цела се тресев.*, што не е исто со: *Тој ме нанервира, така што цела се тресев.*, и сл.

Во бугарскиот јазик постои потполна паралела на горенаведените конструкции; ја сочинуваат конструкциите како *тъй... че, така... че*, и сл.

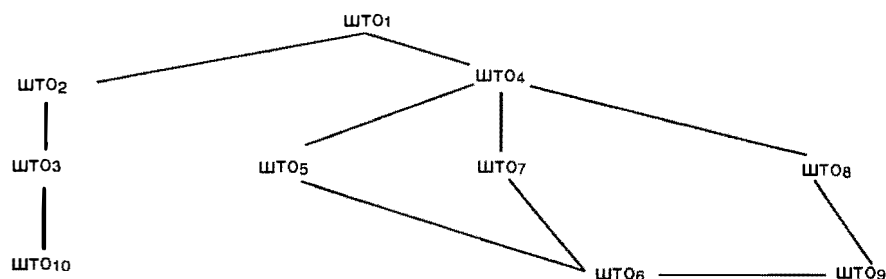
Мак. *што*₈ – оператор за воведување декларативна дел-реченица. – Како што реков, *што*₄ претставува еден семантички празен оператор, а се случува и релативизираната со негово посредство именска синтагма да е семантички празна, со чисто формална функција, сп. на пр. *Ме зачуди тоа што тој не дојде.*, *Не вознемири тоа/фактот што писмото остана без одговор.*, и сл. Во таквите контексти показната замена во улога на релативизирана именска синтагма лесно може да се испушти, сп. *Ме зачуди што тој не дојде.*, *Не вознемири што писмото остана без одговор.*, и сл. Така, речиси незабележително, релативната преминува во декларативна дел-реченица и место со *што*₄ имаме веќе работа со *што*₈ – семантички празен оператор што ги воведува декларативните реченици. Со *што* во оваа функција алтернираат *дека* и колоквијалното *оти*, т.е. оператори кои (за разлика од *да*) воведуваат фактивни декларативни реченици. Од трите оператори најширока дистрибуција има *дека*. *Што* претставува дистрибутивно ограничена, т.е. маркирана варијанта. Тоа не се појавува по *verba dicendi*, ниту по *verba cogitandi*, релативно најзачестено е по *verba sentiendi*, но точното определување на зоната на неговата употреба бара посебна анализа на голем корпус текстови. Карактерот на глаголските предикати што ја допуштаат декларативната реченица воведувана од *што*, таканаречените ментални предикати, прави во декларативната конструкција од таков тип обично да е присутна и една нијанса на причинска врска меѓу менталната состојба изразена во главната и причината што ја предизвикала таа состојба во декларативната дел-реченица. Така што не е случајно (сп. долу) што буг. *че* стекнало функција на причински предикат, како што не е случајно што двете функции ги поврзува грчкото *оти*. Многу интересни се во тој контекст забелешките на И. Грицкат за сх. *што* како причински сврзник (Грицкат 1975: 117 и др.).

Во бугарскиот јазик функцијата на македонските декларативни *што*-реченици ја вршат конструкциите со *че*.

Мак. *што*₉ – *pronomen interrogativum causativum* останува во најтесна врска со гореспоменатите состојби. Имено, во говорниот македонски јазик се појавува *што?* како варијанта на *зошто?*, сп. *Што не дојде?*, *Што не ми го рече тоа на време?*, и сл.

Мак. *што*₁₀ релативно најтесно е врзано со *што*₃. Се работи за *што* употребено како во исказите: *Дојди што побрзо!*, *Изведи го тоа што подипломатски!*, *Треба да одбереме што поголеми парчиња*, *Мора да работиш што посовесно.*, и сл. Би рекла дека се работи за *што* како префикс на еден суперлатив релативизиран до можностите што ги нуди соодветната ситуација; не е случајно што таквото *што* се употребува во модално маркираните искази со идна временска перспектива. *Што*₁₀ е и семантички и синтаксички врзано – тоа се појавува во препозиција по однос на компаративните придавски и прилошки облици и ги претвора во облици на „релативен суперлатив“.

Врз основа на спроведената анализа можеме да понудиме и една шема на хипотетична функционална деривација на разгледуваните хомонимни македонски *што*. Ја замислувам на следниов начин:



Имаме, значи, една линија на интерогативна и екскламативна деривација и една линија на релативна деривација која покажува јасна тенденција кон генерализација како универзален синтаксички механизам за воведување на таканаречените потчинети дел-реченици. Додека првата линија претставува семантичко-синтаксичка деривација, втората е десемантизирана. Едно поопширно толкување на горната слика ќе се потрудиме да дадеме откако ќе ги анализираме и функциите на бугарското *че*, кое претставува втор јунак на оваа студија.

2. ФУНКЦИИТЕ НА БУГАРСКОТО ЧЕ

По потекло буг. *че* прилично е блиско до мак. *што*. Тоа претставува форма од среден род единина на старата прасловенска прашална замена со коренот *к-*, енокоренска, без частичката *-го*, т.е. таква каква што ја среќаваме во чакавското *џа* (Скок 1972: II/II)⁶. Полифункционалноста на буг. *че*,

⁶ Во преглед на индоевропскиот граматички систем (Беднарчук 1986: 30) наоѓаме варијативна форма на тој корен: *к^hе-/к^hо-*, што го објаснува присуството на палатализацијата.

неговата фреквентност во текстот потсетува на кариерата на мак. *што*, меѓутоа правците како на семантичката така и на синтаксичката деривација прилично се разликуваат. Интересно е дека најпродуктивната функција од денешна гледна точка пак ги поврзува. Тоа е функцијата *што* ја нарекуваме овде „влез за реченицата“.

Ќе ги разгледаме сега редум функциите на буг. *че*, тргнувајќи од онаа што најдиректно се надоврзува на „појдовната точка“, т.е. на старото *че* како прашална проформа.

Буг. *че*₁ *exclamativum* по функција му одговара на мак. *што*,⁷ сп. *Ама че гадост!*, *Ама че опако човече...*, *Ех, че послушник им падна в ръцете...*, *Ама че идиотчина!*, итн. Во оваа своја функција *че* алтернира со *какъв*, со *как*, со *колко*, а исто така и со *шо*.

Синтаксичките и стилските разлики меѓу тие алтернанти ги разгледува Ницолова во својата монографија за бугарските заменки (Ницолова 1986: 163–4), но меѓу нејзините примери ги нема оние со *че*, кое бугарската граматика не го сместува меѓу заменките.⁷ Привлекува внимание дека во сите мене познати примери со *че*₁ тоа се наоѓа зајакнато со некој типичен извик, како *ех!*, *бре!*, *ама...*, или „во директна постпозиција“, така во составот со *ама*, или одделено од извикот со пауза. Во граматиката на БАН (Грамматика 3: 77) наоѓаме дури констатација дека „Интензификацијата на признак на предмет или на признак ... се изразува и с ... възклицателни изречения, образувани с помошта на междуметњата и *че* – *ех, че, ама (че), бре че, ох че* и др.“ Таквата линеарна поставеност на *че* сама по себе говори дека немаме работа со извик, туку со (заменски) оператор како дел на реченичната структура.

Буг. *че*₂ *declarativum* претставува статистички најфреквентен тип на употреба на конективот *че*. Тоа се појавува редовно по *verba dicendi, cogitandi, sentiendi*, т.е. како функционална паралела на мак. *дека* и/или *што*. Сп. *...си мислех, че човек не бива да бъде обиждан така*. СД, *...даде ла се разбере, че в нейните очи ... това не е публика за рецитали*. СД, *Едва жена му умря и глупакът обяви, че нямал нужда от такава голяма квартира...* РС, *Не казвам, че съм вл обен в нея...* РС, *В началото по навик се правех, че нищо не забелязвам*. РС, *Струва ми се, че мама и леля са съществували открай време...* РС, итн.

Еден од централните проблеми сврзани со *че*₂ е разграничувањето на неговата зона на употреба од зоната на употреба на интензионалното *да*. Наједноставно би било границата да се повлече меѓу *че* како показател на

⁷ Таа ги обработува под наслов „Въпросителни местоимения с интензифициращо значение“, давајќи приоритет на нивната функција како интензификатори. Сепак се чини дека како надредена – барем на синтаксички план – треба да се прифати функцијата на оператор кој од интерогативниот прави екскламативен исказ, т.е. функцијата на еден прагматичен оператор.

акомодација на фактивните интензионални реченици и да како показател на не-фактивност (Пашов 1989: 349, и др.). Во корист на таквата формулација оди и забелешката на Пашов (*ibid.*) дека негацијата обично повлекува да и кај глаголите кои обично бараат *че*. Границата меѓу двата конектива сепак не е остра – додека *че* останува во зоната на фактивност, *да*, особено по глаголите на сетилна перцепција, може да се појави во истата таа зона. Геров (1978: 5; 537) приведувајќи ја настанатата под грчко влијание конструкција *Видели го, че прескача плета* дури коментира дека *че* се нашло тука место *да*.

Зборувајќи за функционалната зона на *че*₂ би требало да го споменеме и составот *не че* ‘не дека’ со двојна парафраза: ‘не е така дека...’ и ‘не затоа дека...’ што го лоцира на граница меѓу *че declarativum* и *че causale*, сп: *Резиденцијата претставява двуетажна вехтория... Не че новите кооперации се по-малко грозни... РС, ...спирам пред хотел „Захер“.* *Не че съм дотам суетен... РС, Интересно, че докато произвеждах обичаините си литературни дреболийки, всичко бе наред: приемаха ги.* *Не че бях обсипван с похвали, обаче плащах.* РС, итн. Како што се гледа од примерите, составот *не че* се појавува на почетокот на реченицата и еднозначно се надоврзува на претходниот текст. Добиваме специфичен вид концесивна врска во која негацијата претставува самостоен предикат надграден над *че*-реченицата. Овој тип хибридна конструкција не е, чинам, без значење за историјата на функционалната деривација на *че*. *Mutatis mutandis* тука се вбројува и *ето че*, сп. *Но ето че и Янков няма вина! Оказа се, че той е наредил да се изтеглят шпалтите... РС, Предполага се, че когато човек бяга... поне е в състояние да каже "защо?" А ето, че аз не съм в състояние.* РС ...

Буг. *че*₃ *consecutivum*. – Во оваа служба *че* е синтаксички врзано како втора компонента од составите *тѣй че/тѣй... че, така че/така... че, такъв че/такъв... че* кои внесуваат последична дел-реченица, т.е. функционираат како двоаргументни предикати со пропозиционални аргументи. Всушност можни се три, а не две линеарни комбинации зависно од поставеноста на првиот дел од составот, т.е. таканаречениот демонстративен заменски корелат: тој може да биде дел од некоја поразградена синтагма во состав на првата реченица-аргумент, може самостојно да претставува таква синтагма, а може и да се најде во меѓуреченична положба, т.е. по пауза, дури по една пауза од рангот на точка, т.е. не само функционално туку и линеарно да е во состав со *че*. За разлика од демонстративот, позицијата на *че* е константна – тоа секогаш стои на почетокот на втората реченица-аргумент. Сп. *...готвачът ни нагости тѣй обилно с остатъците от обяда, че мина доста време преди да сме годни за каквото и да било действие, ...но тя така гневно го дръпна от ръцете ми, че се видях разголен до петите на шипещия мраз, ...се вдигна такава адска олелия... че накрая запуших ушите си и побягнах навън, ...жилишното ни устройство бе такова, че не можех да проникна в стаята си..., Все пак бях в правото си да се защитя от твърдите и юмричета, които тя не преставахе да размахва сред вои и обиди над главата ми, тѣй*

че побързах да я сграбча за слабиците и рамене и притисна до стената, Но на Несторов и жена му защо им са толкова стаи. Така че оставиха ни втория етаж, Идеална обстановка за творчество. Тъй че излягам се на леглото и се вирам в тавана..., и сл. Овој, последниов начин на линеаризација спаѓа, се чини, во стилските идиосинкразии на одделните автори.

Меѓу поинтересните проблеми сврзани со *че*₃ спаѓа прашањето дали и со какви евентуални огради тоа претставува сигнал за фактивниот карактер на настанот-последича како референт на соодветната дел-реченица. Во мојот корпус примери не најдов контрапримери, освен оние каде што таквата служба на *че* автоматски ја брише присуството на позитивните сигнали за /– фактивност/, какви што се *ще* или *да*, и др., сп. *Не смеех да се надевам, че ще ме извикат на разговор по-рано от есента, Във всеки случай избъбря нешто, в смисъл че ще приготви материала за дима, и сам издимява, ...каза ...че тъкмо сега художествената документалистика е много на мода, така че нека дерзая и като изплета ръкоделието, да се обады, Онзи ревностен хранител на законите не притежаваше чак такава власт, че да отклони и бутне колата в ямата., ...да стъпя така здраво на краката си, че да помърдвам само когато аз пожелаая..., Постарах се да разположа моите сприхави родители така, че да са по-далече един од друг., и сл.*

Сите приведени *че* да-примери се некаде на границата меѓу конструкциите што изразуваат консекутивна и оние што изразуваат финална релација меѓу настаните, т.е. на границата меѓу нашето *че*₃ и *че*₄ (сп. долу). Во овој текст конструкциите кои содржат демонстративни корелати ги сместивме арбитрално во доменот на *че*₃.

Како што произлегува и од порано реченото, македонскиот еквивалент за буг. *че*₃ е *што*₇.

Буг. *че*₄ *finale*. – Овде доаѓаат на ред веќе спомнатите *че* да-конструкции без демонстративен корелат, а кои воведуваат финална дел-реченица. Сп. ...и *трябва наистина да не сте с всички си, че да не се досежате за това..* СД, *И дано онзи свиреп юначага не изникне пак отнякъде с куката, че да ми обърка сметките.* СД, *Пък и не съм царският син, че да спя под алков, нали?* СД, итн. Буг. *че* да во поновите литературни текстови алтернира слободно со *за да*.

Македонскиот стандарден еквивалент на буг. *че*₄ да е токму *за да*, кое претставува калка на грчкото *για που*, меѓутоа во македонскиот дијалектен јазик од крајниот југозапад и југоисток можат да се најдат конективни секвенци чии функционални компоненти директно им одговараат на буг. *че да*. Мислам тука на корчанското и нестрамското *што да* (сп. Мазон 1936, Видоески 1989) како и на *ки да* од Търлиското евангелие (сп. Тополињска, во печат). Додека првото е веројатно калка од албанското *që ië*, второто е субјунктивна да-конструкција накалемена врз турското, позајмено *ki*. Значи, и македонското и бугарското стандардно решение претставуваат позајмени модели од другите балкански јазици, а се разликуваат по изворот од којшто ја позајмиле разгледаната конструкција.

Буг. *че₃* се појавува како самостоен каузативен предикат во примерите како: *Но я да не мисля сега за това, че съвсем ще ми причернее пред очите.* СД, *Да свършим и с деловата част, че Бистра ще ме чака.* РС, *Искам всичко да разчистя, че ще излизам в отпуска.* РС, и сл. Таквото причинско *че* најчесто се појавува во дијалогот во иницијална позиција, што го истакнува неговиот статус на колоквијализам, сп. *Но за това нито дума, нали? Че ако ни пипнат, ще знаеш, каменоломите не ни мърдат.* СД, *Бива си го – отврѣнах.* *Че какво друго да му кажа?* СД... Се чини дека оваа употреба на *че* се зароди не без влијание на грчкото *οτι*, а секако и поради причинската нијанса присутна кај еден дел на декларативните конструкции (сп. горе во врска со *што₈*).

Буг. *че₆* *coniunctivum* има функција на надоврзувачка частичка со доста неодредена предикативна содржина. Тоа се појавува во почетна позиција во реченицата, обично во дијалогот или во таканаречениот внатрешен монолог и се надоврзува на претходниот текст. Со други зборови: тоа е показател на еден дискурзивен предикат чија основна предикативна содржина е или „чиста“ конјункција или адверсативна конјункција а чиј прв аргумент е посочен со анафорско упатување на претходниот текст. Сп. *Но в нашия овехтял дом... още будуха.* *Че каква беда ги държи толкова до късно?* СД, *Ясно ли ти е? – Че как да не е?* СД, *...а аз, глупакът, все очаквах да направи дарения или основе с милионите си прийт за бездомни сираци...* Нищо подобно – само лични сметки и неутолимо тщеславие. *Че в това ли е цялата дяволия...* СД, *Странно – изрече накрая той. – Много странно... – Че кое му е тук странното? – не се стърпях аз.* СД, *Иначе ще дойде летаргията или атрофията.* *Че нека дойде.* *Откога я чакам.* СР, *...това наникѣде не върви...* *Че как ще върви, бабке...* СД, *Ето, да вземем сватбеното тържество, за което вече споменах – че какво тържество бе това?* СД, *И какво от това?* *Че ако ни погледнеш нас двамата, да не би да сме чак толкова образцови?* РС ...

Иако поретко, *че₆* се појавува и во средреченична позиција, сп. *Помалко не му дадох, понеже вече не беше клечка, но му натътрусиха още един, че после още един, така че станахме мъжки манастир...* РС, сп. и: *Само че, вместо да напише, взе, че исчезна и отнесе тайната със себе си.* РС ...

Никнувањето на *че₆* би можеле да го доведеме во врска како со *че₂* така и со *че₃*. Имено, последичната врска подразбира секвенца настани од типот *Ја сфатив ситуацијата и соодветно постапив*, и сл. Со други зборови, последичната врска често се оформува по изглед како паратактичка конструкција, но таквата конструкција не трпи преместување на дел-речениците, т.е. содржи „насочен“ сврзнички предикат (сп. ја долу фуснотата 9).

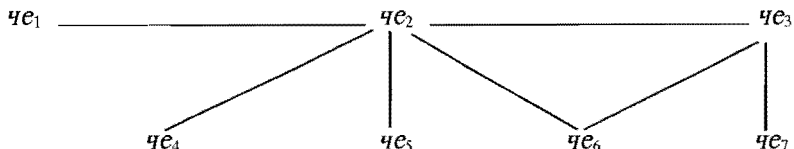
Таквото *че* Геров го толкува како синонимно соодветно со „*освен това, още, и, па, та*“. Во македонскиот стандарден текст најчест еквивалент би бил, чинам, *па* или *и*.

Буг. *че₇*, налик на мак. *што₇* се залепува во постпозиција за предлозите и частичките. За разлика од македонската ситуација предлошките состави се релативно поретки, забележав *освен че* и *вопреки че*, и двата со фактивна

импликација; тука спаѓа исто така и *в случај че*. Од друга страна составите со частичките се мошне продуктивни, имаме тука *само че*, *мај че*, *сјакш че*, *все едно че*, *като че*, *макар че*, и др. Покрај *като че* доста фреквентно во текстовите, барем кај некои автори, е и *като че ли*, за кое Граматиката на БАН кажува дека било од колоквијален карактер (Граматика БАН 3: 371). Меѓу сите тие состави посебно внимание привлекуваат *в случај че*, *като че (ли)* и *макар че*. Првите два воведуваат *ex definitione* нефактивни пропозиции, па како да сведочат дека *че*₁ е неутрално спрема опозицијата *+/-* фактивно/; ова наоѓа потврда во однесувањето на *макар че*, кое – иако има наспроти себе *макар да*, сепак често воведува нефактивни конструкции, сп. *Макар че сензацијата винаги е за предпочитание пред отежнението*. РС, *Макар че ако беше жив, все требваше да се чуе нешто за него*. РС, *Макар че веројатно някой ден все пак ще я чуя*. РС, *Думата „човекоsvят“ му хареса, макар че не би могъл да я објасни добре...* ЦН ... Уште почести се случаите *макар да* да воведува фактивна конструкција, сп. *Защото, макар да продолжаваш по навик да я наричам „жена ми“, ние наистина бяхме разведени вече цели два месеца...* РС, *Не бих разменил моя орех за никакви пердета и дамаски, макар да предчувствам, че тъмната му зеленина отива към есенния си заник*. РС, *Облечен бе в риза и панталон от жълтозелен военен плат, макар времето да бе захладило*. РС ...

Разликата во однос на македонската ситуација е овде прилично остра. Македонската опозиција *како што* : *како да, макар што* : *макар да* е еднозначна на семантички план и не трпи исклучоци.

Реконструкцијата на историјатот на функционалната деривација на буг. *че* е значително потешка задача одошто е тоа случај со мак. *што*. Ова е последица на фактот дека во денешниот систем нема трага на неговата примарна вредност на интерогативна проформа. Сепак денешната функционална дистрибуција на *че* опфаќа и такви позиции во кои неговиот категоријален заменски карактер сè уште е читок. Такви се, по мое мислење, *че*₁ *exclamativum*, *че*₂ *declarativum* и *че*₃ *consecutivum*, па претполагам дека од тие три функции би требало да се тргне. Другите се, чинам, дериват на *че*₂ и на *че*₃. Предложената слика би изгледала како што следи:



Да додадеме како изгледа сосем веројатно дека вторичната полна семантизација на *че*₄ и на *че*₅ се должи на туѓото, соодветно на турското (*ki*) и на грчкото (*που*), влијание.

Најмногу прашалници се поставуваат во врска со *че*₆, чија синтаксичка дистрибуција ги опфаќа и почетната и средреченичната позиција, а чија-што семантичка интерпретација е во големата степен зависна од контекстот

и варира од показателот на конјункцијата (со истакнат сигнал на анафора, инаку латентно присутен во секоја конјункција) преку показателот на адверзативната релација и натаму на концесивната⁸. Таквата зона на употреба, како и генетската поврзаност на соодветниот дискурзивен предикат со конективот што ги акомодира декларативните дел-реченици, колку и да е „на око“ необична, наоѓа паралели и во историјатот на балканското *да* и на латинското *quod/quid*. Не без значење се и споменатите врски меѓу конјунктивната и последичната врска.

*
* *

Претставувајќи ги одделните функции на мак. *што* и на буг. *че* се трудев да ги истакнам паралелите и разликите меѓу двата јазика. Сега би сакала да ги сумирам тие паралели и разлики и да понудам некои општи заклучоци во врска со патиштата на консолидацијата и на разградувањето на системот на дискурзивните предикати во анализираните јазици и пошироко.

Првата аналогија, која наоѓа многу паралели и во историјата на другите словенски и несловенски јазици, е во фактот дека и во двата случаја се работи за заменски елементи и тоа за континуанти на индоевропските интерогативи. Во случајот на мак. *што* словенските паралели се добро познати, доста е да ги спомнеме сх. *што* или рус. *что*. Во однос на *че* тие паралели не се толку впечатливи, но сепак ги има – се наложуваат чакавската, а во поограничена мера и словенечката ситуација. Изгледа како „*џџо-дијалектите“ да претставуваат главнина во словенскиот јазичен свет, додека „џџ-дијалектите“ се поместени на двете периферии: југозападната и југоисточната.

Втората аналогија, со балканско потекло, е присуството на ескламативната употреба и тоа во адјективна позиција, иако соодветните елементи примарно претставуваат супстантивни проформи.

Третата аналогија е паралелно појавување на мак. *што* и на буг. *че* во последичните конструкции.

Четвртата аналогија е поврзаноста соодветно на *што* и *че* со декларативни конструкции од фактивен карактер, при што во македонскиот случај зоната на употреба е ограничена: *што*₈ не се појавува по широко сфатените *verba dicendi*; соодветната позиција е резервирана за *дека*, веројатно калка на грчкото *που*⁹.

Петтата и за нас овде најважна аналогија е присуството на мак. *што*₆ и буг. *че*₇, т.е. начинот на кој се деривираат нови показатели на дискурзивните предикати, односно нови сврзнички состави кои воведуваат екстензио-

⁸ За патот од адверзативната до концесивната релација сп. Тополинска 1993.

⁹ Интересна е паралелата со двете варијанти на полското *że*, што ги издвојува во својата монографија Зарон (Zaron 1980: 13). Тука наоѓаме потврда дека дистрибуцијата на разгледуваните конективи е семантички мотивирана.

нални дел-реченици. Судијќи по кариерата на полското *że* (сп. Topolińska, Polish *że...*, во печат), овој деривационен механизам, присутен во романските и во несловенските балкански јазици, во рамките на словенскиот јазичен свет не е ограничен на Балканот. Секако оваа работа бара натамошни истражувања.

Најголемата, централна разлика меѓу македонската и бугарската ситуација е прекинатата врска на буг. *че* со примарната интерогативна функција, а во врска со тоа веројатно и неговото отсуство од релативните дел-реченици. Се работи за еден специфичен бугарски процес кој го отстрани старото **čь*(to) како од интерогативната така и од релативната функција. Од друга страна, буг. *че* се разви во еден од најтипичните показатели на текстовата кохеренција (сп. го *че*) – една функција што му е туѓа на мак. *што*, а која можеби го има како модел соодветниот развиток на старото латинско *quid/quod*, современото француско *que*, итн.

Во резултат на споменатата разлика во развојниот пат на двата дијасистеми од синхрона типолошка гледна точка денешните стандардни системи на конективи кои овозможуваат рекурсија на реченичните конструкции прилично се разликуваат. Земајќи ја предвид троделната класификација на (1) дел-речениците кои се вградуваат во именските синтагми (т.е. релативните дел-реченици), (2) дел-речениците кои се вградуваат во реченичните конструкции, т.е. се импликувани како аргументски изрази од страна на соодветните глаголски предикати (т.е. декларативните дел-реченици) и (3) речениците импликувани како аргументски изрази од сврзничките (дискурзивните) предикати (т.е. а. екстензионалните – прилошкоопределбени? сп. Минова-Гуркова 1994 – дел-реченици импликувани од „насочени“¹⁰ сврзнички предикати и б. координираните, т.е. импликувани од ненасочените сврзнички предикати дел-реченици) ја добиваме следната слика:

РЕЛАТИВНИ ДЕЛ-РЕЧЕНИЦИ

МАКЕДОНСКИ – *што* (+ заменска клитика), *којшто*; БУГАРСКИ – *който*, *дето*, *каквото*. Да додадеме веднаш дека разликата меѓу *којшто* и *който*, иако на фонолошки план незнатна, не е тривијална – таа е типолошки значајна разлика што го издвојува македонскиот во рамките на словенскиот свет (сп. Тополињска, 1996).

ДЕКЛАРАТИВНИ ДЕЛ-РЕЧЕНИЦИ

МАКЕДОНСКИ – *дека*, *што* (*оти*); БУГАРСКИ – *че*. Покрај тоа и двата јазика го споделуваат „јужнословенското“ *да*.

¹⁰ Под насочени предикати ги подразбирам таквите кои бараат определена дијатетичка хиерархија (и, обично, определена линеаризација) на своите аргументи. За разлика од екстензионалните паратактичките сврзнички предикати се ненасочени, т.е. не поставуваат такви барања.

ПРИЛОШКООПРЕДЕЛБЕНИ ДЕЛ-РЕЧЕНИЦИ

(Покрај извесен број формации со друга структура.) МАКЕДОНСКИ: (предлог +) *што/да*, (частичка +) *што /да*; БУГАРСКИ: (предлог +) *че/да*, (частичка +) *че/да*, т.е. супстанцијална разлика и структурен паралелизам.

КООРДИНИРАНИ ДЕЛ-РЕЧЕНИЦИ

Мак. *што* не се појавува во таа функционална зона, додека буг. *че* е доста фреквентно и во средреченичната и пред сè во меѓуреченичната позиција.

На крајот би сакала да формулирам уште една хипотеза којашто, чинам, наоѓа оправдување во гореизнесените факти. Но, пред да ја формулирам би сакала сликата да ја дополнам со податоците од српскохрватското јазично подрачје што ги претстави И. Грицкат во веќе споменатата студија од 1975 г., придружени со мошне интересен коментар. Имено, Грицкат го следи низ векови ширењето на функционалната зона на српското *да* и sukcesивното ограничување на функционалната зона на *што* во полза на *да*. При тоа таа забележува дека *да* ширејќи ја зоната на употреба ја губи полека својата /- фактивна/ маркираност и станува неутрално спрема опозицијата /+/- фактивност/. Овој процес може да се следи како кај декларативните така и кај причинските и последичните конструкции, како при самостојна употреба така и кај постпозитивно *да* залепено според овде опишуваниот модел за частичките. Ако го поврземе овој процес со горепретставената бугарска ситуација, каде што исто така границата меѓу функционалните зони на *да* и на *че* не е остра во резултат на експанзијата на *да* во зоната на *че*, уште поупадливо ќе ни се наложи специфичноста на македонската (стандардната и западномакедонската) строга разграниченост на *што* и *да* според принципот /+ фактивно/ : /- фактивно/. Чинам дека не е неоправдана претпоставката дека во таа строга разграниченост се гледа „побалканскиот“ карактер на македонскиот глаголски систем со *да*-субјунктивот како жива предикативна категорија.

КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ

За македонскиот текст се служев со материјали собрани за горенаведената статија (Тополињска 1988). За бугарскиот покрај информации од граматиките и предметната литература се служев со примери ексцерпирани од:

Борислав Нинов, *Духовите на Банишора*, София 1993;

Богомил Раинов, *Само за мъже*, София 1989;

Янко Станоев, *Двоиникът*, Пловдив 1985.

ЗАВРШНИ ЗАБЕЛЕШКИ

Секоја од четирите студии во оваа книшка завршува со собрани заклучоци. Поголем дел од тие заклучоци се однесуваат директно на разгледаните теми, но има меѓу нив и такви кои засегнуваат поопшта проблематика и ги надминуваат рамките на соодветните теми. Овде би сакала да ги соберам тие општи заклучоци, а и да предложам некои генерализации кои се темелат врз нив. Обопштувањата одат во неколку правци: (а) се однесуваат на типолошките разлики меѓу македонскиот и бугарскиот стандарден јазик, или (б) ја засегнуваат целата балканска јазична заедница, или, најпосле, (в) имаат општолингвистички карактер.

Како што веќе реков во уводот кон оваа книшка, лингвистичката балканистика се занимава главно со барање и анализа на структурни паралелизми меѓу одделните балкански јазици, при што не ретко се задоволува со самата констатација дека соодветните морфосинтаксички модели се присутни во текстовите на тие јазици. Постои нешто како „каноничен список на балканизми“, сите го знаеме: аналитичката деклинација, аналитичкото степенување, постпозитивниот член, отсуството на инфинитивот, удвојувањето на објектот... Таков список се појавува во сите словенски споредбени граматика и со помош на наброените појави – за секој славист небалканист многу егзотични – ги карактеризира балканските словенски дијалекти (коишто припаѓаат на три јазици) како и двата балкански словенски стандардни јазици. Со иста логика би можеле сите словенски небалкански дијалекти да ги карактеризираме како системи со синтетска деклинација, со синтетско степенување, без член, со инфинитив, без удвојување на објектот – сето тоа е вистина, а сепак карактеристиката изгледа бедно. Типолошката анализа на словенските јазици дури оттука треба да започне и навистина тука започнува, но само во однос на „немаркираното“ небалканско крило. Длабоките типолошки разлики меѓу двата словенски балкански стандарди не се досега доволно изучени, па не е ни чудо што тие досега не допреле до типолошко-споредбените и типолошко-конфронтативните синтетски трудови посветени на словенската јазична група, а да не зборуваме за типолошки трудови од општобалканистички и општолингвистички карактер. Секако, делумно оправдување претставува релативната младост на македонскиот кодификуван стандарден јазик, но сепак денеска – половина век по официјалната кодификација – ова и не е

доволно оправдување. Оваа моја книшка е еден скромн обид да докажам колку важен и интересен сегмент на славистичките и на балканистичките истражувања претставува македонско-бугарската дијахрона и синхрона типологија.

Типолошките разлики што ги покажуваат двата современи стандарди можат да се поделат – во прв ред – на две групи. Првата, поважна и поинтересна, ја сочинуваат разликите настанати како реакција од страна на различни словенски дијалектни системи на различни импулси од соседните несловенски системи. Во втората спаѓаат разликите настанати во резултат на свесни интервенции на кодификаторите.

Во текот на овие мои размислувања неколку пати ја наведов формулацијата дека македонските дијалекти, односно македонскиот стандарден јазик, се најбалкански, односно спаѓаат меѓу најбалкански меѓу балканските јазични системи. За да се образложи и одбрани ваквата формулација треба прво да знаеме што е „балканското“ и во што се состои ескалацијата од „балканското“ до „најбалканското“. Терминот „балкански сојуз“ се однесува на група јазици кои долги столетија живееле во рамките на една економска, политичка и културна заедница која од своите членови барала познавање или барем способност за комуникација на тие јазици. Со други зборови, се работи за мултилингвална средина која условите на сожителство ја тераат да усовршува начини на успешна комуникација помеѓу носителите на различни јазични системи. Зад синтагмата „успешна комуникација“ се крие определена прагматичка, комуникативна хиерархија на пренесуваните содржини. Анализата, а и споредбата со другите *mutatis mutandis* слични средини покажува дека на врвот на соодветната хиерархија се наоѓаат јазичните средства кои овозможуваат успешна идентификација на ситуациите (настаните, процесите...) за кои станува збор и за протагонистите на тие ситуации. Токму поради нивната важност и универзалност тоа се обично граматикализирани содржини, значи на врвот на комуникативната хиерархија се наоѓаат показателите на такви сематички категории како ЕПИСТЕМИЧНА и ДЕОНИТИЧНА МОДАЛНОСТ, а во нивните рамки ФАКТИВНОСТ, (ИМ)ПЕРЦЕПТИВНОСТ, ОПРЕДЕЛЕНОСТ, ПЕРСОНАЛНОСТ... Мултилингвалното сожителство води кон усовршување и доградување на показателите на горните содржини и кон осигурување на еднозначна корелација меѓу содржината и формата, т.е. кон ТРАНСПАРЕНТНОСТ на соодветните формални показатели. Следствено, би можело да кажеме дека „балканското“ е структурен паралелизам на системите на тие показатели, а „најбалканското“ е максимален структурен паралелизам на тие системи. Ако е така, тогаш навистина најбалкански се западномакедонските и ароманските дијалекти од една страна и македонскиот стандарден јазик од друга.

Се разбира, има и балканизми (балкански морфо-синтаксички модели) коишто во бугарскиот систем (системи) се поинтегрирани отколку во македонскиот: построго се граматикализирани, имаат повеќе функции

и/или поширока дистрибуција (сп. ги на пр. КДФ во адноминална употреба или поразгранетиот систем на парадигми со учество на *л*-формите). Сепак, граматикализацијата на клучните семантички категории е понапредната во македонските системи (сп. Фридман 1955).

Во групата разлики предизвикани од карактерот на стандардизационите процеси на бугарска страна се гледаат ефекти на насилна славизација и „дебалканизација“, така што во бугарскиот стандарден јазик наоѓаме појави што им се туѓи на сите бугарски дијалекти. Македонската стандардизација не знае за такви појави – таа од својата дијалектна база се оддалечува главно во смисла дека проскриптивната стандардна норма *ex definitione* бива построга од узуалната дијалектна норма.

Претставената слика води кон, инаку банален, заклучок дека во ширењето (а, следствено, и во истражувањето) на балканизмите од клучно значење се билатералните релации на контактот и на интерференцијата. Во нашиов случај, на македонска страна на прв план се контактите со „јужно-балканскиот романитет“, пред сè со ароманските дијалекти, кои пак од своја страна биле во блиски контакти со албанските системи, додека на бугарска страна се работи за дако-романските контакти, а веројатно и за посилено турско влијание. Треба, натаму, да се разликуваат контактите коишто веќе му припаѓаат на минатото, а кои се покажале најважни во обликувањето на стандардните системи, од сè уште живите интерференциски процеси на дијалектно ниво на македонско-албанското, македонско-грчкото, бугарско-грчкото пограничје.

Најопшт и, чинам, најважен заклучок од сите мои анализи е оној за прагматико-семантичката контрола на процесите на јазичната интерференција. Ефектите на таквата контрола ги гледаме на секој чекор на балканската почва, а потврдата за универзалниот карактер на соодветните појави можат да се најдат така во состојбите присутни во другите „јазични сојузи“, на пр. на кавкаски ареал (сп. Фридман 1988), како и во таканаречените креолски јазици (сп. Тополињска 1995).

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Александров 1983 – Александров А. л., *Една типологична особеност на български и унгарски език*, Съпоставително езикознание 4, 42–46.
- Андрейчин 1957 – Андрейчин Л., Иванов М., Попов К., *Съвременен български език*, Учебник за учителските институти II, София 1957.
- Аронсон 1977 – Aronson H., *The Interrelationship between Aspect and Mood in Bulgarian*, Folia Slavica 1/1, 9–32.
- Беднарчук 1986 – Bednarczyk L., *Wprowadzenie [w] Języki indoeuropejskie I*, Kraków 1986.
- Бенако 1987 – Benacchio R., Renzi L., *Clitici slavi e romanzi*, Quaderni Patavini di linguistica, Monografie 1., Padova 1987.
- Видоески 1989 – Видоески Б., *Говорот на селото Нестрам*, Прилози, МАНУ XVI/2, Скопје 1989.
- Голомб 1964 – Gołęb Z., *Gonditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*, Wrocław 1964.
- Граматика БАН – *Граматика на съвременния български книжовен език*, том 2 Морфология, том 3 Синтаксис, София 1983.
- Грицкат 1975 – Грицкат И., *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975.
- Зарон 1980 – Zaron Z., *Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika*, Wrocław 1980.
- Иванчев 1983 – Иванчев С., *По повод на статията „Една типологична особеност на българския и унгарския език” от Ал. Александров*, Съпоставително езикознание 4, 47–53.
- Илиева 1980 – Илиева К., *За някои позиционни особености на кратките местоименни форми в съвременния български текст*, Български език XXX 6, 506–12.
- Комри 1976 – Comrie B., *Aspect*, Cambridge 1976.
- Конески Б. 1982 – Конески Б., *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје 1982.
- Конески К. 1990 – Конески К., *Глаголските конструкции со ќе во македонскиот јазик*, Скопје 1990.
- Крамер 1995 – Kramer K., *Perspectives of the Future Tense in the Macedonian Language, Verbal Tense or Mood*, Студии за македонскиот јазик, литература и култура, Скопје 1996, 81–86.
- Левис 1984 – Lewis G. L., *Turkish Grammar*, Oxford 1984.
- Мазон 1936 – Mazon A., *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Paris 1936.
- Миндак 1988 – Миндак Ј., *Прекажаност и перфективност. За формите на plusquamperfectum кај Марко Цепенков* [во] Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото, Скопје 1988, 127–133.

- Минова 1944 – Минова-Ѓуркова Л., *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*, Скопје 1994.
- Михалк 1987 – Michałk Frido, *Analytiske formy relatiwnego pronomena w serbskich dialektach?*, Прилози МАНУ XII 2, Скопје 1987.
- Мирчев 1963 – Мирчев К., *Историческа граматика на българския език*, София 1963.
- Младенов 1985 – Младенов М., *Още за конструкциите од типа (върви) подире му*, Съпоставително езикознание X 4, 36–48.
- Мошински 1984 – Moszyński L., *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984.
- Најческа-Сидоровска 1970 – Најческа-Сидоровска М., *Функции и значења на дативот и нивното изразување во современиот руски, српскохрватски, македонски и бугарски јазик* (докторска дисертација), Скопје 1970 [ракопис].
- Нишолова 1986 – Нишолова Р., *Българските местоимения*, София 1986.
- Ожеховска 1976 – Ożczechowska H., *Procesy bałkanizacji i sławizacji bułgarskiego języka literackiego XVII–XIX w. w świetle użycia klitycznych form zaimków*, Warszawa 1976.
- Пашов 1989 – Пашов П., *Практическа българска граматика*, София 1989.
- Квонје 1983 – Kwonje J. I., *Knigata mi – to biblio mou – cartea mea – libri im*, Zeitschrift für Balkanologie XIX 1, 88–100.
- Свифт 1963 – Swift L. B., *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington 1963.
- Силверштајн 1976 – Silverstein M., *Hierarchy of features and ergativity »voč Grammatical Categories in Australian Languages*, ed. R. M. W. Dixon, Canberra 1976.
- Скок 1972 – Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, Zagreb 1972.
- Славски 1954 – Sławski Fr., *Gramatyka języka bułgarskiego*, Warszawa 1954..
- Славски 1963 – Славски Фр., *Наръчен българско-полски речник*, Варшава 1963.
- Сытов 1994 – Сытов А., *Диахроно-типологический параллелизм развития категории засвидетельности в албанском и балкано-славянских языках*, Slavia Meridionalis 1, 95–104.
- Тагамлицкая 1960 – Тагамлицкая Г., *О развитии некоторых значений дательного падежа в русском и болгарском языках* [во] Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София 1960.
- Тагамлицкая 1970а – Тагамлицкая Г., *Частицата си в съвременния български език*, ИИБЕ XIX, 177–187.
- Тагамлицкая 1970б – Тагамлицкая Г., *Тип местоименни частици в съвременния български език*, Трудове на Великотърновскиот универзитет „Братя Кирил и Методиј“, VI, 53–60.
- Теунисен 1987 – Teunissen Margarija, *Македонското минато неопределено време: една парадигма со две функции*, Studia Linguistica Polono-Yugoslavica 5, 227–232.
- Тополинска 1974 – Topolińska Z., *Miejsce konstrukcji 6e + praesens w systemie form predykatywnych czasownika macedońskiego*, SFPS XIV, 275–286.
- Тополинска 1988 – Topolińska Z., *Kryteria wyróżniania funkcji syntaktycznych {vo} Wokół języka*, Warszawa 1988.
- Тополинска 1991 – Тополинска З., *За прагматичната и семантичната мотивација на морфосинтаксички балканизми*, Прилози МАНУ 16/1, 119–128.
- Тополинска 1993а – Topolińska Z., *O systemowych konsekwencjach komunikacji ustnej w warunkach wielojęzyczności*, Socjolingwistyka 12/13, 55–63.

- Тополинска 1993б – Тополинска З., *За разликата меѓу реченото и пресупонираното*, Прилози МАНУ 16/2, 33–36.
- Тополинска 1994 – Topolińska Z., *Factivity as a grammatical category in Balkan Slavic and Balkan Romance*, *Slavia Meridionalis* 1, 105–122.
- Тополинска 1995а – Topolińska Z., *Convergent Evolution, Creolization and Referentiality*, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, NS 1, 239–247, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia 1995.
- Тополинска 1996 – Тополинска З., *За една типолошки интересна одлика на македонскиот сврзнички систем*, *Folia Philologica Macedono-Polonica* 4.
- Тополинска (во печат) – Topolińska Z., *Polish ze - allpowerfull introducer of new clauses* [во] *Funktionsausdrucke im Polnischen*.
- Филдер 1993 – Fielder G. E., *The semantics and pragmatics of verbal categories in Bulgarian*, The Edwin Mellen Press 1993.
- Филдер 1995а – Fielder G. E., *Narrative Perspective and the Bulgarian L-Participle*, *SEEJ* Vol. 39, No 4.
- Филдер 1995б – Fielder G. E., *The Relationship between the Categories of Aspect and Evidentiality*, *Indiana Slavic Studies* 7, 1–13.
- Фридман 1977 – Friedman V., *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*, Columbus Slavica 1977.
- Фридман 1988 – Friedman V. A., *The category of evidentiality in the Balkans and the Caucasus, American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio 1988, 12–139.
- Фридман (во печат) – Фридман В., *Диференцијација на македонскиот и бугарскиот јазик во балканскиот контекст*, Пристапно предавање во МАНУ одржано во мај 1995.
- Фулон 1995 – Foulon-Hristova J., *Les modes de narration en macédonien*, *L'Asiathèque*, Langues du mode, [Paris] 1995.
- Хавранек 1983 – Havranek G., *Minato neopredeleno vreme in der makedonischen Gegenwartssprache*, Martin-Luther-Universität, Arbeitsberichte und wissenschaftliche Studien Nr 94, Halle 1983.
- Цивјан 1986 – Цивјан Т. В., *Перфект I, Перфект II и категоријата пересказивања во македонском јазике: к постановке проблеми*, Прилози МАНУ 11/2, 37–44.
- Цихун 1968 – Цихун Г., *Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках (Балкано-славянская модель)*, Минск 1968.
- Чанг 1990 – Chung S. and Timberlake A., *Tense, aspect and mood* [во] *Language typology and syntactic description III. Grammatical categories and the lexicon*, ed. T. Shopen, 2nd ed., Cambridge 1990.
- Шанова 1980 – Шанова Зоя Кузьминична, *Аудитив в современном литературном македонском языке*, Автореферат, Ленинград 1980.
- Штибер 1979 – Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, PWN Warszawa 1979.

Zuzana TOPOLINJSKA

MACEDONIAN — BULGARIAN CONTRASTIVE STUDIES

(S u m m a r y)

While the object of research in Slavistics is the Slavic languages, and the object of research in Romanistics is the Romance languages, etc., the object of research in Balkanistics is the structural parallels within the Balkan languages. Of course, this difference is not without rational motivation. Even so, this restriction weighs heavily on almost all of the investigations in Balkanistics and has an influence on their results. In other words, implicitly embedded in the concept 'Balkanistic analysis' is the idea of 'contrastive analysis', or an analysis directed towards the discovery of parallelisms. According to the accepted definition of the respective terms, if I study Macedonian, then I am a Macedonist but not a Balkanist; if I study Aromanian, then I am a Romanist but not a Balkanist; I become a Balkanist only when I begin to do a contrastive analysis and start to seek parallels between the Macedonian and Aromanian systems.

As I said, the condition described has long and understandable roots. A direct genetic connection does not exist between the Balkan languages – they attract attention precisely because of a long period of convergent, not divergent, development. However, more and more frequently it is becoming clear to us that many of the Balkan parallelisms have a superficial character. A deeper analysis discovers significant differences caused by dissimilarities in the inherited systems, into which the Balkan model is integrated, and also by the spatial and temporal parameters responsible for the expansion of this model.

There are, however, two branches of the Indoeuropean language family which have more than one representative among the languages embraced by the processes of Balkanization, namely the Slavic and Romance language groups; cf. Macedonian and Bulgarian on the one hand, and (Daco)Romanian, Aromanian, and Meglenoromanian on the other. Examined from a historical perspective, there exist two important differences between the Slavic and Romance diasystems: one regarding their participation in the processes of Balkanization and another regarding their current status in the Balkan linguistic community.

An active, "leading" role in the deepening of the Balkan linguistic convergence has been played by the three Romance dialectal complexes; in the domain of morphosyntax – and it is precisely morphosyntax with which we are concerned in this book – they, at least in the older evolutionary stages, contributed more than they took.

On the other hand, the Slavic languages in the Middle Ages played a “taking” role. It appears that this is due, among other factors, to the greater transparentness, and with this also a greater functionalness, of the Romance systems in the multilingual Balkan milieu. Be that as it may, the modern Balkan Romance systems are typologically less removed from the systems of the other Romance languages than are the so-called Balkan Slavic languages compared to the rest of the Slavic linguistic community.

The second difference, as I mentioned, relates to the present-day status of these corresponding dialectal complexes. Historical circumstances enabled the two Slavic linguo-cultural centers to create their own standard codes: Macedonian and Bulgarian, while on the Romance side only the Dacoromanian core has undergone standardization. The Aromanian and Meglenoromanian nuclei have remained on a dialectal, substandard level, which also means – according to the conditions and needs of modern life – in the role of a secondary means of communication. In other words, within the confines of the so-called Balkan linguistic league (Balkan Sprachbund) we find only one example of two standard languages whose dialectal base can be determined from one common ancestor, namely Proto-Slavic. Such a unique and interesting case is represented by the Macedonian and Bulgarian standards.

I already mentioned that Balkanistic investigations are usually aimed towards the discovery and explanation of structural parallelisms among the Balkan languages. These investigations start with morphosyntactic models present on the surface of the text and analyze (mainly by employing a distributionalistic method) the functioning of corresponding models in separate linguistic systems. In this book my starting point is the common origin of the two Balkan standards mentioned, and I proceed in the opposite direction. Namely, I take the elements of the inherited Proto-Slavic system, i.e. the inherited grammatical and/or lexical units, and trace their functional evolution and their present-day functional load in the Macedonian and Bulgarian standard languages. Of course, we must presume that the Macedonian and Bulgarian diasystems differed from one another already at the beginning stages of their Balkanization, which means that they differed also from the initial Proto-Slavic system. As a matter of fact, even the Proto-Slavic system itself was never uniform, and above all, it was not such in the time-frame that we conventionally recognize as the period of the disintegration of Proto-Slavic linguistic unity. However, judging by our present-day knowledge, the oldest differences appeared first in the phonological system on the one hand and in the lexical fund on the other, while on a morphosyntactic level it was more a matter of relative frequency of different grammatical models.

In this book I seek an answer to the question of how the Macedonian and Bulgarian diasystems reacted to various Balkan innovations, how they have integrated them, and how the results of these processes appear in the Macedonian and Bulgarian standard systems, respectively.

The topics which I have selected for my analysis are as follows:

1. The functional load of the clitic pronominal dative forms in the Macedonian and Bulgarian standard languages,
2. The continuants of the Proto-Slavic *participium praeteriti activi II* in the Macedonian and Bulgarian standard languages,

3. Mac. *ќе паднев* — Bul. *шах да падна*,
4. Mac. *што* — Bul. *че*.

It would be easy to find other themes, which would lead to the same goal: a typological confrontation of the two modern standards, taking into account their reaction to the processes of Balkanization. However, the above topics have not been selected at random. It was important to me that they, in their diversity, illustrate the above mentioned reaction recorded in various components of the grammatical system, and also that they shed light on an additional dimension: the means by which the corresponding phenomena (models) were transferred from the dialectal base into standardized systems of the two languages.

My first topic, the functional load of the dative clitics in the Macedonian and Bulgarian standard languages, concerns the means of the formalization (of coding the grammatical exponents) of several semantic relations of fundamental importance to the structure of simple sentences and noun phrases. Above all, this concerns, on the one hand, relations such as *recipiens* and/or *beneficiens* and/or *experiens* of the verbal action, and on the other, relations such as that of the possessor, parentage and the whole in the framework of the PART-WHOLE relationship, i.e., the relations concealed under the dative and genitive case relationship. From the perspective of the "classical" Balkanisms, besides the correlation between the dative and genitive functions, and alongside the means of expressing "grammatical possession", the general status of the pronominal clitics in the Balkan systems is also treated, as well as the so-called reduplication of the object.

My second topic, the status and the functional load of the so-called *l*-forms in the Macedonian and Bulgarian standard systems, is an analysis of one of the main factors in the reorganization of the inherited semantic and formal structure of the basic verbal categories: aspect, mood, and tense, a reorganization produced by impetuses which come from the non-Slavic Balkan environment. As concerns the category of ASPECT, it is a question of a new distribution of the exponents of the basic opposition between perfectivity-imperfectivity, as well as a promotion of a new quality, resultativity, which otherwise weakly comes to expression in the Slavic systems. The category of MOOD in the Balkan environs is radically restructured by the innovative growth of new functional units: the subjunctive, the conditional, and the imperceptive. The latter is based precisely on the *l*-forms, and also represents an impetus for a formal extension of a new, secondary series of these forms. The presence of these imperceptive formations, both in the framework of the subjunctive and in the framework of the conditional, suggests that we are dealing with a completely new category: STATUS (cf. Aronson 1977). Finally, as concerns the category of TENSE, the above mentioned processes have had an influence on the preservation of the old synthetic tenses, otherwise lost in the course of time over the larger part of the Slavic linguistic area; in this way the role of the category DEFINITENESS is reinforced within the tense system. Within the bounds of this same topic, the adnominal, attributive use of the *l*-forms in the Bulgarian standard, representative of the mechanisms of the codification of this standard, also is presented as a special problem.

My third topic adds to the second in the sense that it concerns the verbal categories of MOOD and TENSE and their path of development from the Slavic to the Balkan network of grammaticalized semantic distinctions. It regards the category which emerged – at least so it appears – as the so-called *futurum praeteriti*, and ends up – at least on Macedonian terrain – as a Balkan conditional for the past. This category is based on the old forms of the *imperfectum*; such a derivational model makes it clear that in the Slavic Balkan languages the *imperfectum* from perfective verbs, otherwise represented on Slavic soil with great rarity, has been revitalized.

Finally, my fourth topic treats a problem which up till now has not received special attention. It concerns the combinatory possibilities of sentential structures. Namely, I endeavor to present how the original Proto-Slavic root of the interrogative pronoun, **къ* **ѣ*, is used in the Macedonian and Bulgarian systems (a) for the embedding of certain sentential structures into others (i.e., for the mechanisms of sentential recurrence), and (b) for the creation of conjunctions-predicates, which serve as constitutive nuclei of the so-called compound sentences.

The discussion of my four basic topics allowed me to formulate several conclusions. A larger portion of these conclusions relate directly to the topics examined, but they also concern more general problems and transcend the parameters of the corresponding topics. The generalizations proceed in several directions: (a) they relate to the typological differences between the Macedonian and Bulgarian standard languages, or (b) they concern the entire Balkan linguistic community, or finally, (c) they have a general linguistic character.

As I already said, linguistic Balkanistics occupies itself chiefly with the search and analysis of structural parallels among the different Balkan languages, and is often content with the constatation alone that corresponding morphosyntactic models are present in the texts of these languages. There exists something like a “canonical list of Balkanisms”, and we are all familiar with these: analytic declension, analytic comparison, the post-positive article, the absence of the infinitive, the reduplication of the object, etc. Such a list appears in all Slavic comparative grammars, and, with the aid of the phenomena listed (which are very exotic for every Slavist not specializing in the Balkan languages), the Balkan Slavic dialects (which are dialects of three different languages), as well as the two Balkan Slavic standard languages, are characterized. Using the same logic, we could characterize all the Slavic non-Balkan dialects as systems with synthetic declension, with synthetic comparison, without an article, with an infinitive, without reduplication of the object – all this is true, but the characterization seems to be lacking. The typological analysis of the Slavic languages should, and indeed does, begin here, but only in regard to the “unmarked” non-Balkan group. The deep typological differences between the two Slavic Balkan standards have not been sufficiently studied up till now, and it is not odd that, up to this point, they have not been included into the typological-comparative synthetic works devoted to the Slavic linguistic group as a whole (and – it goes without saying – into the typological works of a general Balkanistic and of general linguistic character). To a certain extent a justification can be found by considering the relative youth of the Macedonian codified standard language, although today – half a century after the official codification – even

this is not a satisfactory excuse. My book is a meager attempt to demonstrate how Macedonian-Bulgarian diachronic and synchronic typology represents an important segment of Slavistic and Balkanistic research.

The typological differences manifested by the two modern standards can be divided – upon first consideration – into two groups. The first group, more important and more interesting, is composed of differences which originated as a reaction on the part of various Slavic dialectical systems to different stimuli from the corresponding non-Slavic systems. In the second group belong differences which originated as a result of conscious interventions on the part of the codifiers.

In the course of my discussion, several times I have advanced the formulation that the Macedonian dialects and/or the Macedonian standard are the most Balkan-like, or that they belong among the most Balkan-like within the Balkan linguistic systems. In order to explain and defend such a formulation, it is first necessary that we know what “Balkan-like” is, and of what the escalation from “Balkan-like” to “most-Balkan-like” consist. The term “Balkan linguistic league” (“Balkan Sprachbund”) relates to a group of languages which have existed many centuries within the confines of an economic, political, and cultural community which has demanded from its members knowledge or at least competence of communication in these languages. In other words, it describes a multilingual environment in which the conditions of cohabitation force the speakers of various language systems to perfect ways of successful communication among themselves. Behind the syntagma “successful communication”, a certain pragmatic communicative hierarchy of the transferred contents is concealed. The analysis, and also the comparison with the other similar environments, *mutatis mutandis*, indicates that at the top of this respective hierarchy are found the linguistic means which facilitate successful identification of the situations (the events, the processes, etc.) referred to, as well as the protagonists of these situations. Precisely because of their importance and universality, these are usually grammaticalized contents. This means that at the top of the communicative hierarchy are found the exponents of such semantic categories as EPISTEMIC and DEONTIC MODALITY, and within their parameters FACTIVENESS, (IM)PERCEPTIVENESS, DEFINITENESS, PERSONALNESS, etc. The multilingual cohabitation leads to a successive perfection and restauration (multiplication) of the exponents of the above contents and to a securing of an unequivocal correspondence between the respective content and form, i.e. it leads towards a TRANSPARENTNESS of the corresponding formal markers. Consequently, we could say that “Balkan-like” means a structural parallelism of the systems of these exponents and “most-Balkan-like” means a maximal structural parallelism of these systems. If this is so, then indeed, the most Balkan-like are the western Macedonian and Aromanian dialects on the one hand, and the Macedonian standard language on the other.

Of course there are also Balkanisms (Balkan morphosyntactic models) which are more integrated in the Bulgarian system (systems) than in the Macedonian: they are grammaticalized more strictly, have more functions, and/or a wider distribution (cf. e.g., the dative clitics in adnominal use or the more expanded system of paradigms with

the participation of the *l*-forms). Nevertheless, the grammaticalization of the key semantic categories is more advanced in the Macedonian systems (cf. Friedman 1995).

In the group of differences induced by the character of the standardization process in the Bulgarian standard language we find effects of a forced Slavicization and “de-Balkanization”, which means phenomena foreign to all the Bulgarian dialects. The Macedonian standardization is not characterized by such phenomena — it departs from its dialectal base mostly in the sense that the prescriptive standard norm *ex definitione* is more strict than the usual dialectal norm.

The image presented leads to the conclusion, trivial as it may be, that in the expansion (and, consequently, also in the research) of Balkanisms, bilateral relations of contact and of interference are of key importance. In our case, from the Macedonian perspective, the contacts with “Southern Balkan Romanity”, above all with the Aromanian systems (which, in turn, have shared close contacts with the Albanian systems), are of primary concern, while from the Bulgarian perspective, the Dacoromanian contacts, and probably also a stronger Turkish influence, are most important. Further, it is necessary to distinguish contact which already belong to the past, but which have shown themselves to be most important in the formation of the standard systems, from the still extant processes of interference on the dialectal level of the Macedonian-Albanian, the Macedonian-Greek, and the Bulgarian-Greek contiguity.

The most general, and, I think, most important conclusion of all my analyses is the one concerning the pragmatic-semantic control of the processes of the linguistic interference. We see the effects of such control throughout the Balkan region, and the verification of the universal character of the corresponding phenomena can be found likewise in the conditions present in the other “linguistic leagues”, e.g. in the Caucasian area (cf. Friedman 1988) and also in the so-called creole languages (cf. Topolinjska 1995).

Translated from Macedonian
by J. Daniel Humphries
The University of Chicago